

Danske variationer

Med dette nummer begynder en ny æra for Dansk Teologisk Tidsskrift. Fra og med dette nummer udkommer tidsskriftet kun digitalt, men til gengæld med fuld adgang fra publikationsdagen. Vi håber, at dette vil føre til endnu større udbredelse og interesse for DTT, end den der allerede er til stede.

Dette nummer indeholder tre artikler, der hver især behandler vigtige aspekter af dansk teologi- og kirkehistorie. I den første artikel "Vom Ehebruch und weglauffen". Skilsmissegrunde hos Bugenhagen, Hemmingsen og Frederik II" udvider Per Ingesman vores viden om efterreformatorisk dansk retshistorie. Som blandt andet den amerikanske retshistoriker John Witte Jr. har vist, var efterreformatorisk retshistorie præget af to hovedlinjer, en skriftbunden og en fortsættelse af kanonisk retstradition. Ingesman viser her, hvad det betød for dansk ægteskabslovgivning, idet han sammenligner Johannes Bugenhagens "Vom Ehebruch und weglauffen" skrevet til Christian III i 1539 med dels Niels Hemmingsens *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* fra 1572, dels Frederiks II's ægteskabsordinans fra 1582. Mens Hemmingsen er tydeligt inspireret af Melanchthons indoptagelse af romersk og kanonisk ret, ligger ægteskabsordinansen tættere på det, som Ingesman kalder en fællesprotestantisk ægteskabsret, der trods dens fokus på skriftbegrundelse også havde rødder tilbage i førreformatorisk retspraksis.

I "Den guddommelige skønne natur'. Heideggers Hölderlintonkning og Løgstrups metafysik" leverer Svend Andersen på baggrund af fund i Løgstruparkivet et stykke grundforskning af betydning for forståelsen af Løgstrups metafysik. Med Løgstrups egne råd til en student som disposition, præsenterer Andersens først sin egen læsning af Hölderlins elegi "Heimkunft. An die Verwandten" fra 1801, inden han præsenterer Løgstrups tolkninger, som han sammenligner med Heideggers. Mellem de to sidstnævnte finder han markante forskelle, der tydeligt viser skellet mellem Heidegger og Løgstrup og lader ane grundperspektivet for Løgstrups senere skabelsesfilosofi, som Andersen samtidig ser som en udvidelse af Løgstrups oprindelige eksistensfilosofiske position.

I den sidste dobbeltartikel "Evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning" bidrager Holger Villadsen til dansk liturgihistorie med den første samlede oversigt over evangelie-

læsningens placering fra reformationen til i dag. Reformationens betoning af Ordets forkyndelse førte evangelielæsningen op på prædikestolen, hvilket gav udfordringer for den samlede liturgi og blandt andet fik som konsekvens, at trosbekendelsens sammenhæng med evangelielæsningen blev brudt.

Bo Kristian Holm

“Vom Ehebruch und weglauffen”

Skilsmissegrunde hos Bugenhagen, Hemmingsen og
Frederik II

Professor, dr.phil.

Per Ingesman

Abstract: In 1539, Johann Bugenhagen wrote a book, *Vom Ehebruch und weglauffen* (“On adultery and desertion”), to advice King Christian III on the handling of marital cases. Based on Scripture, divorce is allowable only if a spouse commits adultery or runs away secretly. The article compares Bugenhagen’s two grounds for divorce with those found in Niels Hemmingsen’s *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* from 1572 and in the Marriage Ordinance of King Frederik II of 1582. It is argued that Hemmingsen in allowing six grounds for divorce, including e.g. violence and impiety, follows Philipp Melancthon, who not only accepted the two scriptural grounds, but also a number of additional grounds from Roman Law and Canon Law. With its three grounds for divorce – adultery, desertion, and impotence – the Marriage Ordinance of 1582 reflected legal practice developed in the law courts that had been handling marital cases since the introduction of the Reformation.

Keywords: Protestant Reformation – Marriage – Divorce – Marital Law – Johann Bugenhagen – Niels Hemmingsen – Danish Marriage Ordinance of 1582

I middelalderens katolske kirke var ægteskabet et sakramente. Det forener én mand og én kvinde i en i princippet uopløselig forening, der ikke kan indbefatte andre, og som varer, indtil en af parterne afgår ved døden.¹ Ægteskabets sakramentale status var den vigtigste begrundelse for, at det hørte under kirkens jurisdiktion, var reguleret af kirkelig lovgivning og behandledes af kirkelige domstole. I 1100- og 1200-tallet udformede lærde teologer, men først og fremmest jurister, de såkaldte kanonister, den ægteskabslovgivning, der indgik som en del af kirkens kanoniske ret.² Da den kanoniske ægteskabsret

1. Christopher N.L. Brooke. *The Medieval Idea of Marriage*. Oxford/New York: Oxford University Press 1989, især 273-280.

2. Se James A. Brundage. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago & London: The University of Chicago Press 1987, især 229-486. En kort fremstilling på dansk gives i Ernst Andersen. *Træk af juraens udvikling*, I: 25 essays. København: Juristforbundets Forlag 1970, 284-326.

var forholdsvis kompliceret, blev pådømmelse af sager om ægteskab i løbet af middelalderen et særligt speciale for de biskoppelige domstole med deres universitetsuddannede dommere, officialer. I senmiddelalderen blev disse officialsdomstole nærmest bestormet af ægtepar med samlivsproblemer.³ Domstolene kunne naturligvis ikke bevilge skilsmisse, men de kunne ved en nærmere undersøgelse af en sag fx nå frem til, at de to parter i sagen havde været for nært beslægtede til overhovedet at måtte indgå ægteskab. Beregningen af, om to parter var for nært beslægtede, var en særlig kompliceret sag, blandt andet fordi den også omfattede det såkaldte “åndelige slægtskab” (*cognatio spiritualis*), som etableredes mellem et barn og dets faddere ved dåben. På den måde kunne et ægteskab annulleres, men ellers strakte de kirkelige domstoles myndighed sig ikke længere end til at bevilge en separation *a mensa et thoro*, som det hed (Donahue 2007, 521-561). Det betød, at et ægtepar ikke længere var forpligtet til at dele bord og seng, altså have en fælles husholdning. Formelt var parret dog stadigvæk gift, og fandt enten mand eller kvinde sig en anden partner, var der tale om hor, som kunne straffes.

At den protestantiske reformation introducerede muligheden for, at et ægtepar kunne blive skilt, med tilladelse for parterne til at gifte sig igen, var derfor “a truly revolutionary moment in the history of marriage and the family during the sixteenth century”.⁴ Adgangen til skilsmisse var en konsekvens af, at Martin Luther havde frakendt ægteskabet status som sakramente, hvorved det samtidig mistede grundelsen for at være under kirkens jurisdiktion. Luther anerkendte, at ægteskabet var en del af den guddommelige skabelsesordning – men bortset fra dét var det “ein weltlich geschefft”,⁵ som hørte under verdslig øvrighed. Hans opfattelse blev overtaget af andre reformatorer og førte til ændringer af ægteskabsretten i de fleste protestantiske lande. Forud gik ofte omfattende diskussioner, der var en integreret del af reformationskampen, eftersom reformatorernes lovprisning

3. Se den klassiske fremstilling af Richard Helmholz. *Marriage Litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press 1974. En nyere undersøgelse er Charles Donahue, Jr. *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*. Cambridge: Cambridge University Press 2007.

4. Thomas Max Safley. *Let no man put asunder. The control of marriage in the German Southwest: a comparative study, 1550-1600*. Kirksville (MO): The Sixteenth Century Journal Publishers 1984, 182.

5. Martin Luther. Ein Traubüchlein für die einfältigen Pfarrherrn. 1529. WA 30 III, 43-80 (74).

af ægteskabet hang tæt sammen med deres opgør med pavekirkenes tvungne cølibat for præster, munke og nonner.⁶

I en tysk kontekst var spørgsmålet om reformationens ægteskabsretslige konsekvenser blevet rejst allerede i 1520'erne, i det følgende årti diskuteredes det livligt af både teologer og jurister, og en række publikationer om spørgsmålet så dagens lys.⁷ Luther selv lagde for, da han efter i 1522 at have udsendt skriftet *Vom ehelichen Leben* gav sin mest udførlige behandling af emnet i *Von Ehesachen* fra 1530; men også Philipp Melanchthon og Johann Bugenhagen bidrog til debatten. Et vigtigt indlæg i diskussionen om ægteskabsagers behandling kom, da man i 1540 i ét bind udgav Luthers *Von Ehesachen* (1530), Bugenhagens *Vom Ehebruch und weglauffen* (1539) og Melanchthons *De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus* (1540).⁸

Især Bugenhagens bidrag påkalder sig interesse i en dansk sammenhæng. Baggrunden for Bugenhagens skrift var en konkret sag fra Hertugdømmet Slesvig, som havde fået amtmanden på Gottorp slot til at bede sognepræsten Hermann Tast i Husum om en betænkning: Var det tilladt at indgå et nyt ægteskab for en person, der var blevet forladt af sin ægtefælle – det forhold, som i middelalderkirkens kanoniske ægteskabsret kaldtes *desertio*? Hermann Tasts betænkning endte hos Christian III, der øjensynligt fandt den mindre tilfredsstillende og derfor søgte nærmere råd hos Bugenhagen, der i foråret 1539 stod foran afslutningen på sit to år lange ophold i Danmark, hvor han havde hjulpet med at indføre reformationen. Det ønskede råd fik kongen i form af skriftet *Vom Ehebruch und weglauffen*, som Bugenhagen færdiggjorde i april 1539 og siden, i Wittenberg det følgende år, lod trykke tilegnet “an Königlische Maiestat zu Dennemarcken etc.”⁹ I sit skrift opererer Bugenhagen af skilsmissegrunde kun med de to,

6. Roderick Phillips. *Putting asunder. A history of divorce in Western society*. Cambridge: Cambridge University Press 1988, 40-94.

7. Joel F. Harrington. *Reordering marriage and society in Reformation Germany*. Cambridge: Cambridge University Press 1995; John Witte, Jr. *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*. Louisville (KY): Westminster John Knox Press 1997, især 42-73; John Witte, Jr. *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press 2002, især 53-85, 199-255.

8. *Von Ehesachen. D. Mart. Luth. Item. Vom Ehebruch vnd weglauffen. D. Johan Bugenhagen Pomerl an Königlische Maiestat zu Dennemarcken etc. De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus. Philippi Melanthonis*. Wittenberg: Ioseph Clug 1540. I det følgende henviser jeg til de to første skrifter i bogen som henholdsvis “Luther 1530” og “Bugenhagen 1539”.

9. Om baggrunden for skriftet, se Martin Schwarz Lausten. *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*. København: ANIS 2011, 213f; Morten Kjer & Mattias Skat Sommer. “The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485-1558).” I *Law and The Christian Tradition in Scan-*

der er nævnt i titlen: ægteskabsbrud (hor) og *weglauffen*, altså *desertio*. Her lå han – som vi skal få at se – helt på linie med Luther, der i *Von Ehesachen* anfører de samme to skilsmissegrunde.

I hidtidige fremstillinger af dansk ægteskabsrets historie er Bugenhagens skrift ikke tillagt nogen betydning.¹⁰ Hvis en teolog af betydning for dansk ægteskabsret fremhæves, er det først og fremmest Niels Hemmingsen. Han begrundede i sin *Libellus de coniugio, repudio, et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in Regnis Dania et Norvegia constituti sunt* fra 1572, hvorfor man skulle have en ny lovgivning på ægteskabsområdet, og etablerede det skriftbaserede fundament, hvorpå den måtte bygges.¹¹ Derfor skal han også have spillet hovedrollen, da man ti år senere fik en ny, protestantisk ægteskabsret med Frederik II's Ægteskabsordinans af 19. juni 1582. Hemmingsen betragtes som "koncipisten" til ordinansen, eller i hvert fald et første udkast til denne; og ordinansen er da også – som udgiveren, V.A. Secher, konstaterer – "på mange steder kun en oversættelse af sætningerne i *Libellus*."¹²

Mens Ægteskabsordinansen af 1582 indførte muligheden for, at ægteskaber kunne opløses i tre tilfælde, ved hor, *desertio* og impotens, har Hemmingsen i sin *Libellus* hele seks, idet han til hor, *desertio* og impotens som de tre første grunde føjer "fejltagelse" (*Error*), vold (*Violentia*) og ugudelighed (*Impietas*) (Hemmingsen 1572, 138f).

Det rejser efter min mening to spørgsmål. For det første: Hvorfor opererer Hemmingsen, i modsætning til både Luther og Bugenhagen, med seks legitime skilsmissegrunde? For det andet: Hvad er

dinavia, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt. 2021. 68-89. London & New York: Routledge, 79-82.

10. Det er fx ikke nævnt i en af feltets klassikere: Ernst Andersen. *Ægteskabsret*, I-II. København: G.E.C. Gad 1954-56.

11. Niels Hemmingsen. *Libellus de coniugio, repudio et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in regnis Dania et Norvegia constituti sunt*. Leipzig: Iohannes Steinman 1572. Richard Motts oversættelse til dansk kan kun bruges til en første orientering i teksten: Niels Hemmingsen. *Vejledning i ægteskabs-sager 1572*. Oversat, og med indledning og noter, ved Richard Mott. København: Øresund 1987. Motts inddeling af Hemmingsens tekst i 447 paragraffer er hans eget påfund.

12. *Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1600*, udg. V.A. Secher, I-VI. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1887-1918, II, 270-296 (273, 275). Secher følges helt af Jens Glebe-Møller. "Sociale aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab." *Kirkehistoriske Samlinger* (1979): 7-56 (34f, 40, 42f). Sechers konstatering underbygges i Mattias Skat Sommer & Morten Kjær. "The Christian jurisprudence of Niels Hemmingsen (1513-1600)". I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt. 2021. 128-150. London & New York: Routledge, 140-142.

forklaringen på, at Ægteskabsordinansen har tre skilsmissegrunde, således at den både afviger fra Luther og Bugenhagen på den ene side og fra Hemmingsen på den anden? De to spørgsmål vil jeg forsøge at besvare i denne artikel.

Wittenbergteologernes ægteskabsbog fra 1540

Udgaven i ét bind af Luthers *Von Ehesachen*, Bugenhagens *Vom Ehebruch und weglauffen* og Melanchthons *De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus* kom som sagt i 1540.¹³ Og den har øjensynligt været en succes, eftersom der allerede i udgivelsesåret måtte foranstalles hele to nye udgaver (Geisenhof 1908, 356-359 (nr. 302, 303, 304)). I det følgende skal jeg kort præsentere de tre reformatorers forudsætninger for at behandle ægteskabsretlige problemstillinger og hovedindholdet af deres respektive værker.

Martin Luther var optaget af ægteskab og ægteskabsproblemer igennem hele sit liv.¹⁴ Allerede i 1519 udsendte han sit første skrift om den ægteskabelige stand, *Ein Sermon von dem ehelichen Stand*, men det var først i *De captivitate Babylonica* fra 1520, at han gjorde op med den katolske forståelse af ægteskabet som et sakramente. Det betød dog ingen nedvurdering af ægteskabet, tværtimod. I modsætning til alle menneskelige love, især alle reglerne om ægteskab og cølibat i den kanoniske ret, var ægteskabet mellem mand og kvinde nemlig en gudgiven ordning, indstiftet som det var af Gud selv i Paradisets have.

Med henvisning til Jesu ord i Matthæusevangeliet ville Luther tillade skilsmisse og påfølgende nyt ægteskab for den mand eller kvinde, hvis ægtefælle havde begået ægteskabsbrud.¹⁵ Men Luther fandt også en anden skilsmissegrund i Det Nye Testamente. I 1. Korintherbrev kap. 7 siger Paulus om den situation, hvor en kristen er gift med en

13. I det følgende bruger jeg den første udgave fra 1540 af bogen. Den har nr. 302 i Georg Geisenhof. *Bibliotheca Bugenbagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*. Leipzig: M. Heinsius Nachfolger 1908 (genoptryk Nieuwkoop: B. de Graaf 1963), 356-358.

14. Litteraturen herom er enorm. Det følgende bygger på Albert Stein. “Luther über Eherecht und Juristen”. I *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, red. Helmar Junghans. 1983. I, 171-185, II, 781-785. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

15. Jf. Matt 5, 32: “Enhver, som skiller sig fra sin hustru af anden grund end utugt, forvolder, at der begås ægteskabsbrud med hende, og den, der gifter sig med en fraskilt kvinde, begår ægteskabsbrud”. Bibelen citeres efter den autoriserede danske oversættelse fra 1992.

hedning: “Men vil den ikke-troende ægtefælle skilles, så lad det ske; en broder eller en søster er ikke bundet i sådanne tilfælde” (v. 15). I den kanoniske ret var dette Paulussted brugt som den eneste mulighed for at give skilsmisse, og det havde derfor også fået sin egen betegnelse: det kaldtes *Privilegium Paulinum* (Phillips 1988, 2, 17f, 55f, 67f, 70).

Luthers brug af Paulusstedet er behandlet af Ernst Andersen i hans store fremstilling af ægteskabsretten (Andersen 1954-56, II, 248-250). I *De captivitate Babylonica* ville Luther i 1520 tillade skilsmisse for en kvinde, der var blevet forladt af sin mand på en “ondsindet” måde.¹⁶ Denne skilsmissegrund, med en juridisk term *desertio malitiosa*, fastholdt Luther med lidt varierende ordvalg i sine senere ægteskabsskrifter. Men i *Vom ehelichen Leben* fra 1522 udvidede han sin forståelse af Paulusstedet, så der fremkom en tredje begrundelse for skilsmisse: Den kunne bevilges, hvis en ægtefælle vedholdende og hårdnakket nægtede ægteskabeligt samliv.¹⁷

Ernst Andersen er imidlertid ikke opmærksom på, at denne tredje skilsmissegrund i løbet af 1520'erne gled i baggrunden hos Luther. I *Vom Ehesachen* fra 1530 tales kun om hor og *desertio* som skilsmissegrunde, og hvis *desertio* skal være gyldig som skilsmissegrund, skal der være tale om, at en ægtemand har forladt sin hustru uden hendes vilje og viden, “hemmeligt og lumsk” (“heimlich vnd meuchlinges weg leufft”).¹⁸ Ifølge Ernst Kinder kan ændringen forklares med, at Luthers i udgangspunktet “biologisk” betingede skilsmissegrunde – der hang sammen med hans syn på seksualdriften som en naturlig menneskelig drift, der må have mulighed for at komme til legitim udfoldelse inden for ægteskabets rammer, hvis ikke den skal resultere i hor og utugt – efter 1522 erstattes af en mere “kristelig” holdning, hvor tilgivelse og forsoning i evangeliets ånd kommer i højsædet, og hvor en retslig skilsmisse på grund af ægteskabsbrud eller *desertio* derfor kun skal være en sidste udvej.¹⁹

En anden ting, der også forsvandt hos Luther, var impotens som skilsmissegrund. I *Vom ehelichen Leben* fra 1522 hedder det, at den første grund til skilsmisse er: “... Wenn man oder weyb untüchtig tzur ehe ist der glidmaß odder nature halben...” (WA 10 II, 287).

16. Jf. Martin Luther. *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*. 1520. WA 6, 484-573 (559f).

17. Jf. Martin Luther. *Vom Ehelichen Leben*. 1522. WA 10 II, 267-304 (290). Andersen 1954-56, II, 249f taler om *desertio non localis*, Witte 1997, 69 om *quasi-desertion*.

18. Luther 1530, L i verso – L iij recto; Martin Luther. *Von Ehesachen*. 1530. WA 30 III, 198-248 (242).

19. Ernst Kinder. “Luthers Stellung zur Ehescheidung”. *Luther. Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 25 (1953): 27-38.

Herom er der ingen tale i *Vom Ehesachen* fra 1530. Dette skrifs to skilsmissegrunde hor og *desertio* blev derfor stående som “the classic Protestant grounds for the dissolution of marriage” (Phillips 1988, 65, jf. 90).

Med hensyn til ægteskabsretslige kvalifikationer stod Johann Bugenhagen ikke meget tilbage for Luther. Hele tre år før Luther var han i 1522 en af de første præster i den tyske reformationsbevægelse til at gifte sig. I 1525 gav han et udførligt forsvar for præsters ægteskab i et skrift, der først kom på latin som *De coniugio episcoporum et diaconorum*, men allerede samme år oversattes til tysk og udkom under titlen *Von dem ehelichen stande der Bischoffe und Diaken*.²⁰ Fra slutningen af 1520'erne var han med til at skrive kirkeordninger, der inkluderede ny ægteskabslovgivning, for en halv snes nordtyske fyrstedømmer og byer (Witte 1997, 55). Det var altså en specialist på feltet ægteskabsret, som havde udarbejdet *Vom Ehebruch und weglauffen*.²¹ Indholdet af dette skrift kommer jeg tilbage til nedenfor.

Som Luther og Bugenhagen skrev også Philipp Melanchthon en bog om ægteskabet: en lille traktat med titlen *De coniugio*, som udkom første gang separat i 1551, men som fra den 13. udgave af *Loci theologici* fra 1552 var tilføjet i dette værk.²² Melanchthons *De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus*, der i 1540 tryktes sammen med Luthers og Bugenhagens ægteskabsskrifter, kom også som selvstændig publikation, endda i flere udgaver.²³ Der er tale om et ganske lille skrift, der giver en rent informativ redegørelse for terminologien og beregningsmåden i forbindelse med grader af beslægtethed og for, i hvilke grader ægteskab er forbudt.

20. Norbert Buske. “Titeleinfassungen der Schriften Johannes Bugenhagens – Ein Beitrag zur Entwicklung der reformatorischen Bilderwelt”. I *Johannes Bugenhagen (1485-1558). Der Bischof der Reformation*, red. Irmfried Garbe & Heinrich Kröger. 2010. 345-384. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 359-361, 378f. Geisenhof 1908, 192-200 nævner fire latinske og fire tyske udgaver, alle fra 1525-26 (nr. 155-161).

21. Der findes ingen specialstudier af Bugenhagens syn på ægteskab og hans virke som ægteskabsretslig rådgiver. Enkelte aspekter behandles i Anneliese Sprengler-Ruppenthal. *Gesammelte Aufsätze. Zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Tübingen: Mohr Siebeck 2004, 216-219, 228f, 231, 354-358.

22. Philipp Melanchthon. *De coniugio*. CR 21, 1051-1076. Udgivelseshistorien findes i en fodnote på sp. 1051.

23. Philipp Melanchthon. *De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus*. CR 16, 509-524. Ifølge indledningen kom der i alt 13 udgaver i Melanchthons egen levetid.

Bugenhagens *Vom Ehebruch und weglauffen* (1539)

Som nævnt forfattede Bugenhagen sit skrift *Vom Ehebruch und weglauffen*, efter at Christian III havde bedt ham om en stillingtagen i en konkret sag om *desertio*. I et afsluttende efterskrift til den danske konge oplyser Bugenhagen, at skriftet blev påbegyndt i København før påske og færdiggjort på Nyborg slot den 13. april 1539 (X iv recto).

Kort efter anbefalede Bugenhagen det til de danske superintendenter i det såkaldte "sendebrev", som han den 28. april 1539 skrev, mens han stadigvæk opholdt sig i Nyborg. Ifølge brevet er der tale om en lille bog, som han har skrevet til kongelig majestæt "om nogle af de mere alvorlige ægteskabsager" (*libellus de quibusdam grauioribus causis matrimonialibus*), og som i tillæg til "vor fader hr. Luthers lille bog" kan konsulteres i samvittighedssager.²⁴

Som titlen antyder, falder Bugenhagens skrift i to hoveddele, en om ægteskabsbrud og en om *desertio*. For Bugenhagen er skilsmisse i tilfælde af hor kun en nødløsning, som man skal gøre alt for at undgå. Har et ægteskabsbrud fundet sted, skal den skyldige part formanest til at ydmyge sig og bede om tilgivelse, og den uskyldige part skal formanest til at tilgive. Ja, Bugenhagen går så vidt, at han vil nægte en kvinde, der lukker sit hjerte for en bodfærdig mand, der efter et ægteskabsbrud vil tilbage, adgang til nadverens sakramente (O i recto – O ij recto). Kun hvis en forsoning ikke kan opnås, kan skilsmisse komme på tale (O ij recto – P iv verso). Ved indgåelse af et nyt ægteskab skal alt foregå med mindst mulig offentlighed. Ægteskabsindgåelsen skal ske uden "kirkegang og andet offentligt bryllup", og om der foreligger ægteskabshindringer skal undersøges på forhånd, så man ikke behøver foretage lysning fra prædikestolen. Det hele skal få alle til at forstå, "das dis nicht sey eine freye sache/ sondern eine notsache" (Q i recto).

Skilsmisse ved *desertio* skal kun bevilges, såfremt der foreligger "heimlich Weglauffen".²⁵ Det vil sige, at en mand stiltiende eller med løgne har forladt sin hustru, fordi han ikke vil være hos hende, og man ikke ved, hvor han er – eller han ikke vil komme tilbage trods opfordringer hertil. Er han løbet væk med en anden kvinde, er det et endnu værre ægteskabsbrud end i andre tilfælde, og i den situation kan den efterladte kvinde efter et år træde frem for øvrigheden og

24. H.F. Rørdam. "Et nyt Bidrag til Oplysning om Dr. Johan Bugenhagens Virksomhed i Danmark." *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. III (1864-66): 465-482 (477).

25. Sådan hedder det i overskrifterne på bl. Q ij recto og T i recto. Da Bugenhagen et andet sted taler om "mutwillig weglauffen" og "heimlich oder freuenlich weglauffen" (P i recto), nærmer han sig *desertio malitiosa*.

bede om skilsmisse (T i recto – T ij recto). Hvis manden derimod er løbet væk uden en anden kvinde, er der ikke tale om et ægteskabsbrud, og Bugenhagen må derfor argumentere lidt anderledes. Idet han øjensynligt ikke vil benytte sig af Paulusstedet i 1. Korintherbrev kap. 7, siger han i stedet, at den hemmelige forsvinden har iturevet ægtebåndet mellem to legemer, som Gud selv har sammenføjet, “wider das Gesetz Gottes/ vnd wider die gantze Ehesache/ da Christus von redet/ Matth xix” (T ij recto).²⁶ I den situation skal kvinden vente et år, i løbet af hvilket hun skal forsøge at finde manden, få opklaret “ob er ehrlich oder vnehrlich sich halte”, og – såfremt han lever “ærligt” – få ham tilbage med øvrighedens hjælp. Først hvis det ikke lykkes, må skilsmisse bevilges og tilladelse til at indgå nyt ægteskab gives. Også i denne situation skal indgåelse af det nye ægteskab ske uden kirkegang mv. (V ij recto – X i recto).

Niels Hemmingsens *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* (1572)

Ligesom i Tyskland var et opgør med cølibatskravet for gejstlige og en lovprisning af ægteskabet som en gudgiven, hellig orden et tema i den danske reformationens bevægelse helt fra dens start i 1520'erne. Efter reformationens konsolidering kom teologisk vejledningslitteratur om ægteskab beregnet for lægfolket udarbejdet eller oversat af blandt andre Peder og Niels Palladius, superintendenten i henholdsvis Roskilde og Lund. Kulminationen på udsendelsen af værker om ægteskab i den danske reformation kom i 1572, da Niels Hemmingsen udsendte hele to ægteskabsbøger.²⁷ Den ene var en over 400 sider tyk bog i vejledningsgenren: *Om Ecteskab At 1. Betencke, 2. Begynde, 3. Fuldkomme, 4. Leffue vdi, 1. Vislige, 2. ærlige, 3. Gudfructige, 4. rolige.*

26. Jf. Matt 19, 3-6: “Nogle farisæere kom hen til Jesus, og for at sætte ham på prøve spurgte de: ‘Er det tilladt en mand at skille sig fra sin hustru af en hvilken som helst grund?’ Han sagde: ‘Har I ikke læst, at Skaberen fra begyndelsen skabte dem som mand og kvinde og sagde: ‘Derfor skal en mand forlade sin far og mor og binde sig til sin hustru, og de to skal blive ét kød’? Hvad Gud altså har sammenføjet, må et menneske ikke adskille.”

27. Martin Schwarz Lausten. *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*. København: ANIS 2013, 261-270; Sommer & Kjær 2021, 135-140. Allerede tidligere, i *Enchiridion theologicum* fra 1557 og i *Postillen* fra 1561, havde Hemmingsen behandlet ægteskab og skilsmisse; se Glebe-Møller 1979, 34-44. Om Hemmingsen generelt, se senest Mattias Skat Sommer. *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513-1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*. Tübingen: Mohr Siebeck 2020 – der dog ikke gør brug af ægteskabsbøgerne.

En Christelig vnderuisning. Den anden var den 200 sider store latinske *Libellus de coniugio, repudio, et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in Regnis Dania et Norvegia constituti sunt.* Den var – som titlen og det latinske sprog viser – direkte møntet på ægteskabssagers retslige behandling. På dette punkt havde Hemmingsen erfaring fra sin deltagelse i pådømmelse af ægteskabssager sammen med domkapitlet i Roskilde.²⁸

Niels Hemmingsens bog udkom hos Johannes Steinmann i Leipzig i 1572. Som forord var den forsynet med et brev af 1. december 1572 til forlæggeren, Ernst Voegelin, fra dr. Johann Stössel, der fortalte lidt om bogens tilblivelseshistorie og formål: Da han havde været i Danmark sammen med kurfyrst August af Sachsen, havde Stössel mødt Hemmingsen, med hvem han havde drøftet spørgsmål om ægteskab og ægteskabelige stridigheder. Hemmingsen havde derefter udarbejdet et skrift, som Stössel havde fået overladt og nu sender til Voegelin for at få trykt. Ifølge Stössel vil en trykt udgave ikke blot kunne bruges af de danske, men også af de tyske kirker.²⁹ Det fik han ret i, for Hemmingsens bog blev en af de mest citerede i tysk evangelisk ægteskabsret.³⁰

Den latinske bog falder i fire hoveddele: “Om ægteskab” (*De coniugio*) (4-120), “Om at hæve trolovelser” (*De repudiis*) (120-132), “Om skilsmisser” (*De divortiiis*) (132-162) og “Forskellige sager” (*Casus varii*) (162-180).

Til indledning i behandlingen af skilsmisse anfører Hemmingsen, at der skal være retfærdige grunde til at bevilge skilsmisse, men at “doktorernes” anskuelser varierer med hensyn til disse grunde: Nogle anerkender kun én grund til skilsmisse, andre tillader to, tre, fem eller mange flere retfærdige skilsmissegrunde (*iustas diuortij causas*) (132f). De, der kun anerkender én eneste grund til skilsmisse, nemlig hor (*adulterium*), henviser til Kristi klare ord i Matthæusevangeliets kap. 19. Andre vil hertil indvende, at Paulus i 1. Korintherbrev kap. 7 nævner en anden grund til skilsmisse ud over utugt (*fornicatio*), nemlig en vantro *desertio*, “det er, når en vantro på ondskabsfuld vis (*malitiose*) forlader og løsriver sig fra sin fromme ægtefælle” (133). I dét tilfælde er, siger de, den forladede fri til at gifte sig igen, idet de videre citerer Paulus’ ord: “Hvis den vantro går bort, lad ham gå bort, en

28. Jf. hans omtale af en konkret afgørelse truffet af dommerne in *Consistorio Roschildensi*; Hemmingsen 1572, 63.

29. Om Stössels forord, se ekskursen i Glebe-Møller 1979, 40f.

30. Hartwig Dieterich. *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.* München: Claudius Verlag 1970, 174, note 25.

broder eller søster er ikke bundet i dette tilfælde”.³¹ Det, Hemmingsen her refererer til, er kanonisternes brug af *Privilegium Paulinum*.

Der følger en videre diskussion, der konkluderer, at Kristi ord i Matthæusevangeliet ikke skal forstås sådan, at kun hor er en gyldig grund til skilsmisse; også andre alvorlige forbrydelser kan give adgang til skilsmisse, som man blandt andet ser af Romerretten (136).³² Efter at have behandlet også kanonisternes opfattelse af, at der findes tolv *impedimenta matrimonij*, tolv forhold, der enten forbyder, at et ægteskab kan indgås, eller bevirker, at et indgået ægteskab må annulleres,³³ konkluderer Hemmingsen, at der er seks anvendelige skilsmissegrunde: for det første hor (*Adulterium*), for det andet ondskabsfuld rømning (*Malitiosa desertio*), for det tredje legemernes uegnethed til ægteskabelig brug (*Inhabilitas corporum, ad usum matrimonij*), for det fjerde “fejltagelse” (*Error*), for det femte vold (*Violentia*) og for det sjette ugudelighed (*Impietas*) (138f). Dem går han derefter i gang med at behandle i tur og orden.

Den første og mest retfærdige grund til skilsmisse er hor (139-147). Med hensyn til denne skilsmissegrund indleder Hemmingsen med at sige, at der er forskel på, om en person har begået hor en eller to gange, uden offentlig skændsel (*sine infamia publica*), eller om han i ondskab “har prostitueret sig med offentlig skændsel” (*prostituit se cum infamia publica*). I førstnævnte tilfælde vil Hemmingsen råde den uskyldige person til at tilgive synderen, således at det onde i hans hus skjules, og forargelsen (*scandalum*) begravnes (139). Men hvis den skyldige person har påbegyndt et sådant liv, “at intet andet end en forurening af huset med forargelse og det dårligste eksempel for andre kan forventes fra ham, så skal han forkastes fuldstændigt, gerne med øvrighedens autoritet” (139).

Skilsmisse kan i dette tilfælde gives, fordi den mand eller kvinde, der har begået hor, selv på ondskabsfuld vis har adskilt det, som

31. Hemmingsen 1572, 133: *Ad hoc confirmandum, testimonium Pauli adducunt: Si infidelis discedit, discedat, Non est alligatus frater aut soror in huiusmodi*. Den første sætning er et direkte citat fra Vulgata, den anden en omskrivning. I den fortsatte diskussion af Paulusstedet gengives Vulgataeteksten næsten bogstavret (147).

32. Det sidste belægges med et citat fra *Codex Justiniani*. Om de protestantiske reformatorers brug af romerretslig skilsmisselovgivning fra senantikken, der var at finde i *Codex Theodosianus* (438) – som Hemmingsen også henviser til – og *Codex Justiniani* (534), jf. Witte 1997, 66f, 72f; Witte 2002, 247f; Sprengler-Ruppenthal 2004, især 213, 236-240, 242-247.

33. Kanonisterne talte om henholdsvis *impedimenta prohibitiva* og *impedimenta dirimentia*, se Andersen 1970, 311-317; Phillips 1988, 5-8; Witte 1997, 33. Det var karakteristisk for den protestantiske ægteskabsret, at den brugte nogle af de *impedimenta*, der i kanonisk ret kunne føre til separation, til at give skilsmisse; se Witte 1997, 61-73.

Gud har sammenføjet (139). Selv om der foreligger hor, kan der være omstændigheder, der lægger hindringer i vejen for en retfærdig skilsmisse. Derfor bør ingen "på egen autoritet" (*propria autoritate*) skille sig af med en ægtefælle, der er grebet i hor, "men skal forlange en dommers afgørelse, så sagen med dens omstændigheder kan blive undersøgt" (140). Hvilke undersøgelser der skal foretages, og hvordan der skal fældes dom, gør Hemmingsen rede for i detaljer, men det behøver vi ikke gå nærmere ind på her.

Derefter kommer Hemmingsen til den anden skilsmissegrund, den ondsksfulde rømning (*Malitiosa desertio*) (147-151). Her fortsætter han diskussionen af stedet i 1. Korintherbrev kap. 7: At Paulus siger, at den broder eller søster, der er blevet forladt af sin vantro ægtefælle, ikke er bundet (*seruituti subiectus*), betyder, at "den forladte troende person er fri fra ægteskabets bånd. Og hvis han er fri, skal man viselig ikke nægte ham at søge et nyt ægteskab" (147). Fra dette særlige tilfælde af *desertio* slutter – siger Hemmingsen – "Luther og andre fremragende teologer" med rette til det almene, til *quamlibet malitiosam desertionem*, hvor en mand drevet af væmmelse ved og had til sin "fromme og ærbare hustru" forlader hende for at søge kærlighed og lykke andetsteds (148f). At manden ved at forlade sin ægtehustru "har afskåret sig fra hendes legeme og på ondsksfuld vis har berøvet hende retten til hans legeme", vil Hemmingsen sidestille med hor: Hans handling "er sandelig ikke mindre sørgelig for en ærbar kvinde end en tilstedeværende ægtemands hor" (149).

Den tredje legitime skilsmissegrund er legemernes uegnethed til ægteskabelig brug (*Inhabilitas corporum, ad vsum matrimonij*) (151-153). Ønskes en skilsmisse med mandens manglende evne til at gennemføre et samleje som begrundelse, skal dommeren forsøge at opklare, om manglen var til stede før brylluppet, eller om den først er indtruffet efter, om manglen kan kureres, og om kvinden var bekendt med den før brylluppet, idet afgørelsen i sagen varierer afhængigt af svarene på disse spørgsmål. Hvis den mandlige legemsuegnethed gik forud for brylluppet, kan den raske person, som beder om skilsmisse, blive fri, for så forelå der ikke noget sandt ægteskab (152). Hvis den derimod er indtruffet efter brylluppet, eller hvis kvinden kendte til den før ægteskabsindgåelsen, må parterne leve med den, og skilsmisse kan ikke bevilges.

Som den fjerde skilsmissegrund nævner Hemmingsen *error*, det at en person er blevet vildledt ved indgåelsen af sit ægteskab (153-156).³⁴ Kun det vigtigste af hans eksempler skal nævnes, nemlig at han vil

34. Om *error* som grund for at erklære et ægteskab ugyldigt i kanonisk ægteskabsret, se Andersen 1970, 303-305.

tillade skilsmisse for en mand, der har giftet sig med en kvinde, som han fejlagtigt troede var jomfru. Var hun fordærvet (*corrupta*) allerede ved trolovelsen, har hun bedraget sin mand ved at indgå aftale om ægteskab med ham, og hvis hendes forseelse er sket mellem trolovelsen og brylluppet, svarer det til, at hun har begået hor. Også selv om mandens og kvindens ægteskab er fuldbyrdet, skal dommeren kunne bevilge skilsmisse til en mand, der er blevet bedraget på denne måde (154).

I sin behandling af vold som den femte skilsmissegrund starter Hemmingsen med et langt citat fra Melanchthons bog om ægteskabet, *De coniugio*, hvori den tyske reformator med henvisning til Rommeretten (*codex lex Theodosij*) tillader skilsmisse for en kvinde, hvis mand behandler hende grusomt (156-159).³⁵ Det synspunkt tilslutter Hemmingsen sig, idet han fremlægger sin nærmere redegørelse for, hvordan en sådan kvindes anmodning om skilsmisse skal behandles af en dommer. Viser der sig at være basis for en forsoning, skal dommeren tilstræbe en sådan. Er der derimod fare for kvindens liv, skal han bevilge ikke skilsmisse, men separation i tre år. Først hvis det viser sig umuligt at nå til en forsoning på de tre år, skal skilsmisse bevilges og kvinden få lov at gifte sig igen (158).

Den sjette skilsmissegrund er manglende gudfrygtighed (*impietas in Deum*) (159-162). Konkret er det først og fremmest en mands frafald fra kristendommen eller hans kætteri, som kan føre til skilsmisse, men kun under forudsætning af, at han søger at inddrage sin hustru i frafaldet eller kætteriet. I den situation skal kvinden gå til en dommer og bede om fritagelse fra den fare, hun befinder sig i. Mens kanonisterne i en sådan situation kun ville gå med til separation, ønsker Hemmingsen også her, at dommeren skal bevilge skilsmisse med ret til at gifte sig igen efter tre år (162).

Sammenligning af skilsmissegrundene

Som indledningsvis nævnt, er det opfattelsen i den hidtidige forskning, at Niels Hemmingsen har spillet en hovedrolle i forbindelse med udarbejdelsen af Frederik II's Ægteskabsordinans af 1582. Ægteskabsordinansen omfatter seks kapitler, hvoraf de tre første handler om trolovelse, det fjerde om jomfrukrænken, beliggelse og voldtægt, det femte om grunde til at give skilsmisse og det sjette – med en klar

35. Hemmingsen 1572, 156f. Stedet, der citeres fra, findes i CR 21, 1068f. Også s. 121 henviser Hemmingsen til *De coniugio*, mens henvisninger til *De arbore consanguinitatis* findes s. 66 og 78f.

reference til de afsluttende *Casus varii* hos Niels Hemmingsen – “Om adskillige tilfald udi echteskab”.³⁶ I denne sammenhæng skal vi nøjes med at se nærmere på skilsmissegrundene i det femte kapitel.

Ifølge Ægteskabsordinansens kapitel V er der tre årsager til, at ægtefolk må skilles: hor (V.1), *desertio* (V.2) og impotens (V.3). I forbindelse med de to første af disse anføres en række nærmere bestemmelser om, i hvilke tilfælde der kan eller ikke kan bevilges skilsmisse, og hvordan sager om hor og *desertio* mere præcist skal behandles med hensyn til dokumentation og bevisførelse mv. Dem kan vi ikke gå i detaljer med; det vigtige her er de grunde til skilsmisse, der kan komme på tale.

Som tabel 1 viser, er Bugenhagen, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen fælles om at have hor og *desertio* som legitime skilsmissegrunde, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen har dertil også legemlig uegnethed til ægteskab som en grund til skilsmisse, mens Hemmingsen er alene om at have de tre yderligere skilsmissegrunde *Error*, *Violentia* og *Impietas*. Især fordi Bugenhagen og Hemmingsen tilsyneladende har to forskellige kvalifikationer af den fælles skilsmissegrund *desertio*, er det vigtigt at se nærmere på, hvordan Ægteskabsordinansen definerer sine tre årsager.

I § 1 om den første årsag til, at ægtefolk må adskilles, er det ikke fundet nødvendigt med en nærmere bestemmelse af *horveri* (V.1). I § 2 om den anden årsag, hvorfor ægtefolk må skilles ad, siges, at *desertio* er, “nar dend enne echtetperson for uden nogen skiellig orsage eller dend andens sambytycke forlader dend anden och drager bort” (V.2). Ægteskabsordinansen følger således hverken Bugenhagen i, at der skal være tale om “hemmelig” *desertio*, eller Hemmingsen i, at der skal være tale om “ondskabsfuld” *desertio*. Hvad angår den tredje årsag, hvorfor ægtefolk må skilles ad, hedder det i § 3, at det er, “om nogen er impotens, det er uskickelig til echteskab” (V.3).

Lad os så se på den nærmere redegørelse for behandlingen af de tre grunde til skilsmisse, som gives. Først hor som skilsmissegrund.³⁷ Bugenhagen, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen er fælles om at kræve, at et ægteskabsbrud skal bevises for en dommer. Hemmingsen og Ægteskabsordinansen er endvidere fælles om at sige, at hvis den, der anklager sin ægtefælle for ægteskabsbrud, selv har begået hor, så kan skilsmisse ikke bevilges. På et enkelt punkt stemmer Bugenhagen og Ægteskabsordinansen overens, mens Hemmingsen har en

36. *Corpus constitutionum Daniae*, II, 270-296. I det følgende bruger jeg denne udgaves inddeling af ordinansen i kapitler og paragraffer, selv om paragrafinddelingen ikke fandtes i originalen og de ældste trykte udgaver, men er hentet i Danske Lov.

37. Bugenhagen 1530, N iv recto – Q i recto; Hemmingsen 1572, 139-147; *Corpus constitutionum Daniae*, II, 286-288.

Tabel 1. Grunde til skilsmisse

Bugenhagen 1539	Hemmingsen 1572	Ægteskabsordinansen 1582
To grunde: - <i>Ehebruch</i> - <i>heimlich Weglauffen</i>	Seks grunde: - <i>Adulterium</i> - <i>Malitiosa desertio</i> - <i>Inhabilitas corporum, ad vsum matrimonij</i> - <i>Error</i> - <i>Violentia</i> - <i>Impietas</i>	Tre grunde: - <i>horreri</i> - <i>desertio</i> - <i>impotens, ... uskickelig til echteskab</i>

afvigende opfattelse: Hvis en ægtemand efter at have afsløret sin hustrus hor har samleje med hende, så fortaber han ifølge Bugenhagen og Ægteskabsordinansen sin ret til at få skilsmisse; noget Hemmingsen eksplicit afviser som værende en retsregel formuleret af de middelalderlige kanonister (Hemmingsen 1572, 143). Må den i hor skyldige få lov at gifte sig igen efter en bevilget skilsmisse? Her siger Bugenhagen intet, mens Hemmingsen og Ægteskabsordinansen er enige om at kræve, at den skyldige skal have ændret sin adfærd og skal flytte til et andet sted. Hemmingsens eksplicite krav om, at det nye ægteskab ikke må være med den person, med hvem ægteskabsbruddet er sket (Hemmingsen 1572, 146), findes ikke i Ægteskabsordinansen.

Lad os derefter se på den anden skilsmissegrund, *desertio*.³⁸ Her er der en grundlæggende uoverensstemmelse mellem Bugenhagen, Hemmingsen og Ægteskabsordinansen. Ifølge Bugenhagen og Ægteskabsordinansen kan skilsmisse bevilges, hvis en ægtemand er løbet væk med en anden kvinde eller har “beligget sig” med en anden, men i denne situation vil Bugenhagen give skilsmisse efter et år, mens Ægteskabsordinansen straks vil tillade et nyt ægteskab for den forladte. Hvis manden ikke er løbet væk med en anden, skal kvinden ifølge Bugenhagen vente et år, men ifølge Hemmingsen og Ægteskabsordinansen tre år, før hun kan bevilges skilsmisse. I de tre år skal hun selv leve kysk, men hvis hun ikke gør det, afviger Hemmingsen og Ægteskabsordinansen med hensyn til sanktionerne: Hemmingsen siger, at hun skal tillades at gifte sig igen i en anden by eller landsdel,

38. Bugenhagen 1530, T i recto – X i verso; Hemmingsen 1572, 147-151; *Corpus constitutionum Daniæ*, II, 288-291.

mens Ægteskabsordinansen siger, at hun skal straffes af sit herskab og forbydes at gifte sig med den person, hun har forset sig med.

Både Hemmingsen og Ægteskabsordinansen tager stilling til den situation, hvor en hustru på grund af ægtemandens *desertio* har giftet sig igen, men hvor den første mand så kommer tilbage og gør krav på hende. De gør det imidlertid helt forskelligt, idet Hemmingsen lader afgørelsen af spørgsmålet, om manden kan få hustruen tilbage, afhænge af *hendes* forhold, mens Ægteskabsordinansen lader den afgøre af *hans* forhold. Hemmingsen siger, at hvis kvinden ikke har fået lov at gifte sig af dommer og øvrighed, så skal hun enten vende tilbage til den første ægtemand eller forblive ugift, men har hun fået lov at gifte sig, så skal hun blive hos den anden og ikke vende tilbage til den første ægtemand (Hemmingsen 1572, 149f). Her repræsenterer Ægteskabsordinansen en næsten modsat holdning: Hvis kvinden har giftet sig igen, efter at der er fældet en skilsmisse, og den første ægtemand så kommer tilbage og beviser, at han har forholdt sig "tilbørligt" og ikke har "forset sig" med nogen anden, så skal hustruen forlade den anden ægtemand og komme tilbage til den første igen (V.2.6).

Så kommer vi til sidst til den tredje grund til skilsmisse, den, som kun optræder hos Hemmingsen og Ægteskabsordinansen, nemlig legemlig uegnethed.³⁹ Her er Hemmingsen og Ægteskabsordinansen enige om, at hvis impotens er opstået efter brylluppet, så må parterne leve med den. Derimod afviger de med hensyn til en impotens, der var til stede før brylluppet. For Hemmingsen er der to situationer: Hvis mandens impotens forelå før brylluppet, men blev holdt skjult for kvinden, så er der tale om bedrag, og så kan kvinden få skilsmisse. Hvis kvinden derimod kendte til impotensen før ægteskabsindgåelsen, så må parterne leve med den (Hemmingsen 1572, 152). Denne distinktion har ikke sat sig spor i Ægteskabsordinansen. Her siges bare, at hvis manden var impotent før brylluppet, skal han have tre år til at forsøge at få brøsten afhjulpet, og hvis det ikke lykkes, må der blive skilsmisse (V.3).

Som det fremgår af denne sammenligning af skilsmissegrundene, er der afgørende forskelle mellem Hemmingsen og Ægteskabsordinansen. Helt fundamentalt er, at Ægteskabsordinansen ikke overtager Hemmingsens seks skilsmissegrunde, og at den ikke kræver, at *desertio* skal være "ondsindet". Men også i mange detaljer, både med hensyn til hor, *desertio* og legemlig uegnethed, er forskellene mellem Hemmingsen og Ægteskabsordinansen nok så mange og nok så bemærkelsesværdige som lighederne.

39. Hemmingsen 1572, 151-153; *Corpus constitutionum Daniæ*, II, 291f.

Ægteskabsordinansen afviger imidlertid også fra Bugenhagen – og Luther – ved at have impotens med som en tredje skilsmissegrund ved siden af hor og *desertio*. Det kræver en særlig forklaring.

Ægteskabsordinansens tre skilsmissegrunde

Undersøger man retspraksis i ægteskabssager forud for Frederik II's Ægteskabsordinans, viser det sig, at helt tilbage til de allerførste år efter reformationens indførelse blev der fældet skilsmissemådomme med enten hor, *desertio* eller impotens som begrundelse.⁴⁰ Det betyder, at Ægteskabsordinansen var en kodifikation af en foreliggende retspraksis, ikke den lov, der indførte skilsmisse i Danmark.⁴¹ Og det forklarer, hvorfor Hemmingsens seks skilsmissegrunde ikke har sat sig spor i ordinansen.

I virkeligheden repræsenterede de tre skilsmissegrunde hor, *desertio* og impotens en “fællesprotestantisk” ægteskabsret, som også mange andre steder først forholdsvis sent – eller slet ikke – fikseredes i lovform. Et nærliggende eksempel haves i den kongelige del af Hertugdømmet Holsten, hvor et af Christian III i 1544 oprettet konsistorium i Münsterdorf som en selvfølge fældede skilsmissemådomme i tilfælde af ægteskabsbrud, *desertio malitiosa* og impotens, uden at der forelå noget lovgrundlag.⁴²

Men hvis impotens i protestantisk retspraksis anerkendtes som en tredje skilsmissegrund ved siden af hor og *desertio*, hvorfor nævnes den så hverken af Luther i *Vom Ehesachen* eller af Bugenhagen i *Vom Ehebruch und weglauffen*? Mit bud er, at impotens adskilte sig fra

40. Det fremgår blandt andet af fem skilsmissemådomme afsagt i Malmö 1538-40; se Sinikka Neuhaus. *Reformation och erkännande. Skilsmäsoärenden under den tidiga reformationsprocessen i Malmö 1527-1542*. Lund: Lunds universitet. Centrum för teologi och religionsvetenskap 2009, 238-247. Jeg påviser det samme, på grundlag af et mere omfattende retsmateriale, i en kommende artikel, der har arbejdstitlen: “...effther then ewangeliske friihed oc cristeligt skell ...”. Retspraksis i sager om trolovelse og ægteskab før Ægteskabsordinansen af 1582”.

41. At den efterreformatoriske ægteskabsrets udvikling i det dansk-norske dobbeltmonarki helt generelt fandt sted på domstolsniveau, har Agnes S. Arnórsdóttir påvist i en række arbejder, se senest “Ægtesengen skal være uden synd.” I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*, red. Ole Høiris & Per Ingesman. 2017. 2, 303-325. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag; “Marriage Regulations in Denmark and Iceland 1550-1650.” I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, red. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed. 2018. 283-301. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

42. Alexandra Lutz. *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt/New York: Campus Verlag 2006, især 66f, 133-137.

de to andre skilsmissegrunde ved *ikke* at kunne gives en bibelsk begrundelse, og når Luther og Bugenhagen skrev deres ægteskabsskrifter, gjorde de det netop som teologer med kendskab til Skriften. I starten af *Vom Ehebruch und weglauffen* betoner Bugenhagen, at da ægteskabssager hører under den verdslige øvrighed, skal prædikanter kun give råd af Guds ord, når de spørges af øvrigheden (Bugenhagen 1539, M iv verso – N iij recto). Endvidere var deres ærinde først og fremmest sjælesørgerisk, ikke retsligt. I sit ægteskabsskrift understreger Luther, at de katolske biskopper og deres officialer (der hidtil havde behandlet ægteskabssagerne) ikke er teologer, men “gesetz treiber”, som ikke behersker samvittighedssager: “Das gehort uns Theologen zu, last sie Forum regiern, Wir wollen Conscientiam regiern” (Luther 1530, B iv verso; WA 30 III, 211). Med det som udgangspunkt måtte impotens i reformatorernes optik være en slags “teknisk” detalje, som kunne overlades til de retsinstanter, der skulle behandle ægteskabssager. Og her var det ifølge Bugenhagen tilladt at gøre brug af, “was des Bapstrecht von Ehesachen geschrieben hat”, for her fandtes meget godt, som var bygget på erfaringer indhentet af de gejstlige dommere, der i så mange år havde været alene om at behandle ægteskabssager (Bugenhagen 1539, X iij recto).

Konklusion

Unable to develop new marital jurisprudence *ab initio*, the Protestants were forced to accept the teachings of the *Corpus*, changing those points which they judged to be in obvious conflict with the teachings of Scripture but subsuming, implicitly or explicitly, substantial material from the canonists (Safley 1984, 11).

Efter reformationen blev en ny protestantisk ægteskabsret, i et kompliceret samspil mellem teologi og jura, til som en slags “kompromis” mellem Skriften og den kanoniske ret, *Corpus juris canonici*. I denne artikel har jeg givet et bidrag til belysning af denne tilblivelsesproces på dansk grund, og jeg skal afslutningsvis sammenfatte resultaterne.

Bugenhagen tilhørte ligesom Luther 1. generation af reformatorer, for hvem det var afgørende at yde ægteskabsrådgivning med udgangspunkt i Skriften. I den kunne man finde belæg for at bevilge skilsmisse i tilfælde af ægteskabsbrud (hor) i Matthæusevangeliet kap. 5 og 19, og så kunne en bestemt formulering af Paulus i 1. Korintherbrev kap. 7 fortolkes sådan, at skilsmisse kunne bevilges, hvis en mand

eller kvinde var blevet forladt af sin ægtefælle på en “ondskabsfuld” måde, altså i tilfælde af *desertio malitiosa*. I 1530 brugte Luther den formulering, at der skulle være tale om en “hemmelig og lumsk” handling. Bugenhagen lå på linie hermed, når han i 1539 talte om “mutwillig”, “freuenlich” eller – hans foretrukne udtryk – “heimlich Weglauffen”.

I forhold til Luther og Bugenhagen tilhørte Niels Hemmingsen 2. generation af reformatorer, og så lå han mere i forlængelse af traditionen fra Melanchthon end fra Luther. I Hemmingsens *Libellus de coniugio, repudio, et divortio* var de to skilsmissegrunde hor og *desertio malitiosa* begrundet med de gængse henvisninger til henholdsvis Matthæusevangeliet kap. 19 og 1. Korintherbrev kap. 7. Men dertil kom fire andre grunde, der i hovedsagen var hentet i Romerretten eller den kanoniske ret: impotens, “fejltagelse” (*Error*), vold og ugudelighed. I flere tilfælde havde Hemmingsen dem fra Melanchthon. Det gælder specielt den fra Romerretten hentede opfattelse af vold som legitim skilsmissegrund. At ville give en kvinde, der blev mishandlet af sin mand, adgang til skilsmisse var et centralt punkt, der adskilte mellem en “streng” opfattelse, forfægtet af Luther, Bugenhagen, Calvin og en række andre protestantiske teologer, der kun ville tillade skilsmisse ved de skriftbelagte grunde hor og *desertio*, og en “mildere” opfattelse, som Melanchthon var den mest fremtrædende repræsentant for, og som også ville tillade skilsmisse i andre tilfælde.⁴³

De tre skilsmissegrunde i Ægteskabsordinansen af 1582 kom ikke fra Hemmingsen eller andre teologer, men var en del af en fællesprotestantisk ægteskabsret, der var udformet i retspraksis længe før. Kun hor og *desertio* kunne begrundes med henvisning til Skriften, ikke impotens. At impotens var nævnt som skilsmissegrund i Luthers *Vom ehelichen Leben* fra 1522, var en arv fra middelalderens kanoniske ret. I Bugenhagens forholdsvis positive omtale af denne “paveret om ægteskabssager” finder vi en del af forklaringen på, at den kanoniske ægteskabsret i vid udstrækning gik uændret gennem den protestantiske reformation: Den byggede på århundreders erfaring med retslig behandling af ægteskabssager, og derfor kunne de dele af den, der ikke direkte var i modstrid med Skriften, godt bevares.

43. Hans Gert Hesse. *Evangelisches Ehescheidungsrecht in Deutschland*. Bonn: H. Bouvier u. Co. Verlag 1960, 12-26. Den “milde” opfattelse slog først meget sent igennem i retspraksis, se Lutz 2006, 133-147.

Litteratur

- Andersen, Ernst. 1954-56. *Ægteskabsret*, I-II. København: G.E.C. Gad.
- Andersen, Ernst. 1970. *Træk af juraens udvikling*, I: 25 essays. København: Juristforbundets Forlag.
- Arnórsdóttir, Agnes S. 2017. "Ægtesengen skal være uden synd." I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*, red. Ole Høiris & Per Ingesman, 2, 303-325. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Arnórsdóttir, Agnes S. 2018. "Marriage Regulations in Denmark and Iceland 1550-1650." I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, red. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed, 283-301. *Refo500 Academic Studies* 33. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Brooke, Christopher N.L. 1989. *The Medieval Idea of Marriage*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Brundage, James A. 1987. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Buske, Norbert. 2010. "Titeleinfassungen der Schriften Johannes Bugenhagens – Ein Beitrag zur Entwicklung der reformatorischen Bilderwelt." I *Johannes Bugenhagen (1485-1558). Der Bischof der Reformation*, red. Irmfried Garbe & Heinrich Kröger, 345-384. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1600*, udg. V.A. Secher. I-VI. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1887-1918.
- Dieterich, Hartwig. 1970. *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. *Jus Ecclesiasticum* 10. München: Claudius Verlag.
- Donahue, Jr., Charles. 2007. *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments About Marriage in Five Courts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geisenhof, Georg. 1908. *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Joh. Bugenhagen*. Bugenhagiana – Quellen zur Lebensgeschichte des D. Joh. Bugenhagen 1. Leipzig: M. Heinsius Nachfolger (genoptryk Nieuwkoop: B. de Graaf 1963).
- Glebe-Møller, Jens. 1979. "Socialtiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab." *Kirkehistoriske Samlinger*: 7-56.

- Harrington, Joel F. 1995. *Reordering marriage and society in Reformation Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Helmholz, Richard. 1974. *Marriage Litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hemmingsen, Niels. 1572. *Libellus de conjugio, repudio et divortio, in gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in regnis Dania et Norvegia constituti sunt*. Leipzig: Iohannes Steinman.
- Hemmingsen, Niels. 1987. *Vejledning i ægteskabssager 1572*. Oversat, og med indledning og noter, ved Richard Mott. København: Øresund.
- Hesse, Hans Gert. 1960. *Evangelisches Ehescheidungsrecht in Deutschland*. Schriften zur Rechtslehre und Politik 22. Bonn: H. Bouvier u. Co. Verlag.
- Kinder, Ernst. 1953. “Luthers Stellung zur Ehescheidung.” *Luther. Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 25: 27-38.
- Kjær, Morten, & Mattias Skat Sommer. 2021. “The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1485-1558).” I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt, 68-89. London & New York: Routledge.
- Lausten, Martin Schwarz. 2011. *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*. København: ANIS.
- Lausten, Martin Schwarz. 2013. *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*. København: ANIS.
- Luther, Martin. 1520. De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium. *D. Martin Luthers Werke*. 1883ff. Weimar: Herman Böhlau Nachfolger (= WA) 6, 484-573.
- Luther, Martin. 1522. Vom Ehelichen Leben. WA 10 II, 267-304.
- Luther, Martin. 1529. Ein Traubüchlein für die einfältigen Pfarrherr. WA 30 III, 43-80.
- Luther, Martin. 1530. Von Ehesachen. WA 30 III, 198-248.
- Lutz, Alexandra. 2006. *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit*. Geschichte und Geschlechter 51. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Melanchthon, Philipp. De arbore consanguinitatis et affinitatis, sive de gradibus. *Corpus reformatorum*. 1834ff. Halle (Saale) (=CR) 16, 509-524.
- Melanchthon, Philipp. De coniugio. CR 21, 1051-1076.

- Neuhaus, Sinikka. 2009. *Reformation och erkännande. Skilsmäsoärenden under den tidiga reformationsprocessen i Malmö 1527-1542*. Lund: Lunds universitet. Centrum för teologi och religionsvetenskap.
- Phillips, Roderick. 1988. *Putting asunder. A history of divorce in Western society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rørdam, H.F. 1864-66. "Et nyt Bidrag til Oplysning om Dr. Johan Bugenhagens Virksomhed i Danmark." *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. III: 465-482.
- Safley, Thomas Max. 1984. *Let no man put asunder. The control of marriage in the German Southwest: a comparative study, 1550-1600*. Kirksville (MO): The Sixteenth Century Journal Publishers.
- Sommer, Mattias Skat. 2020. *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513-1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*. Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. 116. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Sommer, Mattias Skat & Morten Kjær. 2021. "The Christian jurisprudence of Niels Hemmingsen (1513-1600)." I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia*, red. Kjell Å Modéer & Helle Vogt, 128-150. London & New York: Routledge.
- Sprengler-Ruppenthal, Anneliese. 2004. *Gesammelte Aufsätze. Zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Jus Ecclesiasticum 74. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Stein, Albert. 1983. "Luther über Eherecht und Juristen." I *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, hrsg. Helmar Junghans, I, 171-185, II, 781-785. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Von Ehesachen. D. Mart. Luth. Item. Vom Ehebruch vnd weglauffen. D. Johan Bugenhagen Pomerl an Königliche Maiestat zu Dennemarcken etc. De arbore consanguinitatis et affinitatis, siue de gradibus. Philippi Melanthonis*. Wittenberg: Ioseph Clug 1540.
- Witte, Jr., John. 1997. *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*. Louisville (KY): Westminster John Knox Press.
- Witte, Jr., John. 2002. *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.

“Den guddommeligt skønne natur”

Heideggers Hölderlintonkning og Løgstrups metafysik

Professor emeritus, dr.theol.

Svend Andersen, Aarhus Universitet

Abstract: The article offers a contribution to the understanding of K.E. Løgstrup's metaphysics focusing on his reading of Friedrich Hölderlin's poetry and Martin Heidegger's interpretation thereof. Heideggerian ontology plays a crucial role in Løgstrup's theology as a philosophical explication of the pre-understanding of Christian faith. At first, existential ontology was essential in this respect, but later Løgstrup realized the necessity of broadening the view to being in general, which equals the movement towards metaphysics. In this movement, Hölderlin as interpreted by Heidegger is pivotal, an important element being the “poetic openness” Løgstrup introduces in *The Ethical Demand*. In unpublished manuscripts, Løgstrup claims that poetic openness in Hölderlin has an ontological and metaphysical content, and his reading thereby anticipates central themes in his later metaphysics such as omnipresence, particularity, and the history-nature relation.

Key words: Metaphysics – poetry – thinking of being – nature – historicity

I K.E. Løgstrups teologiske og filosofiske tænkning sker der som bekendt en udvikling fra en eksistensteologisk eller -filosofisk position til en position, Løgstrup selv kalder metafysisk. Blandt Løgstrupkenderne er der en vis uenighed om, hvorvidt udviklingen indebærer et brud eller snarere er kontinuerlig. Den diskussion skal der ikke tages stilling til her. Jeg vil derimod betragte et enkelt element i udviklingen, nemlig den rolle Løgstrups beskæftigelse med Friedrich Hölderlins digtning har spillet i den.

Friedrich Hölderlins digtning har et tæt forhold til filosofien¹. Som bekendt tilbragte han noget af sin studietid i Tübingen sammen med

1. Friedrich Hölderlin (1770-1843) studerede teologi, men ønskede ikke at virke som præst. Han ernærede sig som huslærer og var optaget af digtning, filosofi og den antikke græske kultur. Samtidig levede han med i det politiske røre, der opstod i kølvandet på den franske revolution. Fra 1806 levede han som sindslidende i Tübingen, de fleste år som lejer i det berømte tårnværelse. Hölderlin opnåede ikke i sin levetid den anerkendelse, han ønskede sig. Først fra begyndelsen af det 20. århundrede fik han positionen som en af Tysklands allermest betydningsfulde lyrikere. Foruden digtene, der omfatter store hymner og elegier, skrev han skuespillet *Der Tod des Empedokles* og romanen *Hyperion*. På dansk findes et udvalg af hans digte i

Hegel og Schelling, og senere fik han et ganske nært forhold til Fichte. Naturligt nok har man tillagt ham en rolle ved opkomsten af den tyske idealisme; man regner ham således som mulig medforfatter af *Erstes Systemprogramm des deutschen Idealismus*. Denne filosofiske linje har Dieter Henrich viet en meget indgående – og omfattende – undersøgelse. En ganske anden linje forbinder Hölderlin og Heidegger.² I sine tolkninger af Hölderlins digtning præsenterer Heidegger vigtige formuleringer af sit syn på metafysikken.

Heidegger spiller en afgørende rolle for udviklingen af K.E. Løgstrups tænkning hen imod en metafysisk position. Og i den sammenhæng spiller Heideggers tolkning af Hölderlins digtning en ganske vigtig rolle. Det er dette, hidtil upågtede forhold, der skal behandles i det følgende. Udgangspunktet for den nævnte udvikling er, hvad man groft kan kalde Løgstrups *eksistensfilosofiske* position, som fx ligger til grund for *Den etiske fordring*. Slutpunktet er opfattelsen i den firebinds *Metafysik*, hvoraf Løgstrup selv kun fuldførte to bind. I de fire bind har den metafysiske opfattelse ikke et enhedspræg, og jeg vil først i løbet af den følgende analyse forsøge en bestemmelse.

I Løgstrups publicerede arbejder findes der yderst lidt om Hölderlin. I en tidlig artikel omtales interessant nok tragedien *Der Tod des Empedokles* som illustration af fænomenet stemning.³ Senere fremhæves Hölderlins digtning i oppositionen til en doktorafhandling om Heidegger.⁴ I *Metafysik* nævner Løgstrup Hölderlin, dels som modpol til Per Højholts filosofiske poetik, og dels som analogi til Max Beckmanns maleri.⁵

I Løgstrups efterladte papirer findes derimod et mere omfattende materiale om Hölderlin. Noget tyder på, at Heideggers Hölderlinbog, der udkom første gang i 1951, har været et væsentligt incitament. I et omslag med den håndskrevne titel “Hölderlin – Heidegger. Kopi” findes 17 maskinskrevne sider, hvoraf hovedparten udgøres af “Höl-

oversættelse ved Thorkild Bjørnvig: *Brød og vin og andre digte*. Desuden foreligger nu *Tårndigte* med Ejler Nyhavn som oversætter.

2. I forbindelse med sin bevægelse fra eksistentialontologien i *Sein und Zeit* til den såkaldte værenstænkning nærmede Heidegger sig som bekendt nazismen. Ifølge Rüdiger Safranski overtog Hölderlin på en måde senere den rolle, nazismen spillede som grundlag for den historiske virkeliggørelse af værenstænkningen. Se Rüdiger Safranski. *Ein Meister aus Deutschland. Heidegger und seine Zeit*. Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch 2015, 320f. og Svend Andersen. “Løgstrup, Heidegger og Hitler”. I *Førerskab og folkestyre. K.E. Løgstrups kronikker om nazismen*, red. Hans Hauge, Bjørn Rabjerg & Sasja E.M. Stopa. 2021. 146-153. København: Fønix 151.

3. K.E. Løgstrup. “Om Meninger”. *Tidehverv* 18 (1944): 69-70.

4. K.E. Løgstrup. “Opposition ved Søren Nordentofts disputats”. *Tidehverv* 36 (1962): 3-9.

5. K.E. Løgstrup. *Skabelse og tilintetgørelse. Religionsfilosofiske betragtninger. Metafysik IV*. Aarhus: KLIM 2015, 62 og 250f.

derlins Elegi “Heimkunft. An die Verwandten” 1801” og “Heidegger, Hölderlin und das Wesen der Dichtung”.⁶ Desuden findes en mappe med den maskinskrevne titel “Hölderlin” og påtegningen “Universitetsundervisning Hölderlin 1970” med en håndskrift, som hverken er Løgstrups egen eller hans hustrus. Mappen indeholder 40 håndskrevne sider i et omslag med titlen “Heideggers Hölderlin Tolkning”. Desuden seks sider, også med Løgstrups håndskrift, men tydeligvis fra et andet tidspunkt.⁷ De sidstnævnte sider kan dateres præcist, idet Løgstrup starter med kommentarer til en studenteropgave om Heideggers Hölderlintolkning fra forårssemestret 1970. De 40 sider er klart ældre, og dele af dem ligger til grund for de nævnte maskinskrevne sider. Da nogle af formuleringerne som omtalt nedenfor går igen i *Den etiske fordring*, taler meget for, at dette manuskript er blevet til i årene 1951 til 1955.

I det følgende giver jeg min egen nødtørftige parafrase af Hölderlins “Heimkunft. An die Verwandten”, som desværre ikke er oversat til dansk. For at give et indtryk af Hölderlins egen formulering, citerer jeg de tyske strofer som fodnoter. Derefter gengiver jeg Løgstrups første læsning, efterfulgt af Heideggers udlægning. Denne gør Løgstrup til genstand for, hvad jeg vil kalde hans anden læsning af digtet. Til slut omtaler jeg Heideggers og Løgstrups bemærkninger til digtet “Wie wenn am Feiertage”.

Hölderlins digt “Heimkunft. An die Verwandten”

Det seks strofer lange digt starter⁸ med en skildring af overgangen mellem nat og dag et sted i Alperne. En sky dækker dalen, som bjerg-

6. De to tekster henvises der i det følgende til som hhv. Æske 75.1 og Æske 75.2.

7. De to tekster henvises der i det følgende til som hhv. Æske 77.1 og Æske 77.2.

8. Drin in den Alpen ists noch helle Nacht und die Wolke,
Freudiges dichtend, sie deckt drinnen das gähnende Tal.
Dahin, dorthin toset und stürzt die scherzende Bergluft,
Schroff durch Tannen herab glänzet und schwindet ein Strahl.
Langsam eilt und kämpft das freudigschauernde Chaos,
Jung an Gestalt, doch stark, feiert es liebenden Streit
Unter den Felsen, es gärt und wankt in den ewigen Schranken,
Denn bacchantischer zieht drinnen der Morgen herauf.
Denn es wächst unendlicher dort das Jahr und die heiligen
Stunden, die Tage, sie sind kühner geordnet, gemischt.
Dennoch merket die Zeit der Gewittervogel und zwischen
Bergen, hoch in der Luft weilt er und rufet den Tag.
Jetzt auch wachet und schaut in der Tiefe drinnen das Dörflein
Furchtlos, Hohem vertraut, unter den Gipfeln hinauf.

luften strømmer ned i; gennem grantræerne falder lyset. Så tales der pludselig om et kaos under klipperne; morgenen bryder bakkantisk frem. Her er årstiden dynamisk, og dagene er hellige. Nu omtales landsbyen i dalen. Den er omgivet af et "umådeligt værksted", der sender gaver. Det må være den vældige natur, som også menneskene i landsbyen lever af.

Det er tydeligt, at der ikke er tale om en 'realistisk' skildring. Allerede i begyndelsen hedder det om skyen, at den "digter det glædelige".

Strofe 2⁹ løfter blikket op til bjergenes rosenrøde sne – og højere op: til luften og den "rene salige Gud". Han, som kaldes æterisk, synes "tilbøjelig" til både at give liv og glæde i naturen og skænke livsgrundlag for menneskene.

I strofe 3¹⁰ melder digteren selv sig til orde. Han taler til guden og hans sange gælder først og fremmest denne og englene. Men digte-

Wachstum ahnend, denn schon, wie Blitze, fallen die alten
Wasserquellen, der Grund unter den Stürzenden dampft,
Echo tönet umher, und die unermessliche Werkstatt
Reget bei Tag und Nacht, Gaben versendend, den Arm.

9. Ruhig glänzen indes die silbernen Höhen darüber,
Voll mit Rosen ist schon droben der leuchtende Schnee.
Und noch höher hinauf wohnt über dem Lichte der reine
Selige Gott vom Spiel heiliger Strahlen erfreut.
Der ätherische scheint Leben zu geben geneigt,
Freude zu schaffen, mit uns, wie oft, wenn, kundig des Maßes,
Kundig der Atmenden auch zögernd und schonend der Gott
Wohlgediegenes Glück der Städten und Häusern und milde
Regen, zu öffnen das Land, brütende Wolken, und euch,
Trauteste Lüfte dann, euch, sanfte Frühlinge, sendet,
Und mit langsamer Hand Traurige wieder erfreut,
Wenn er die Zeiten erneut, der Schöpferische, die stillen
Herzen der alternden Menschen erfrischt und ergreift,
Und hinab in die Tiefe wirkt, und öffnet und aufhellt,
Wie ers liebet, und jetzt wieder ein Leben beginnt,
Anmut blühet, wie einst, und gegenwärtiger Geist kömmt,
Und ein freudiger Mut wieder die Fittige schwellt.
10. Vieles sprach ich zu ihm, denn, was auch Dichtende sinnen
Oder singen, es gilt meistens den Engeln und ihm;
Vieles bat ich, zu lieb dem Vaterlande, damit nicht
Ungebeten uns einst plötzlich befiele der Geist;
Vieles für euch auch, die im Vaterlande besorgt sind,
Denen der heilige Dank lächelnd die Flüchtlinge bringt,
Landesleute! Für euch, indessen wiegte der See mich,
Und der Ruderer saß ruhig und lobte die Fahrt.
Weit in das Ufer hier und freundlich offene Tale,
Schön von Pfaden erhellt grünen und schimmern mich an.
Gärten stehen gesellt und die glänzende Knospe beginnt schon,

ren beder også for fædrelandet. I tilslutning til denne generelle omtale af sig selv beskriver digteren specifikt og konkret, hvordan han ankommer til byen med skib. Byens haver møder ham forårsagtigt. Mennesker tager imod ham, hvilket dog beskrives med et “scheint”: alt synes fortroligt, hilsenen synes at være fra venner og enhver mine synes familiær.

I strofe 4¹¹ hedder det, at stedet er digterens fødeland, “hjemstavens jord”, hvortil føjes ordene “hvad du søger, det er nært, møder dig allerede”. Der er tale om byen Lindau ved Bodensøen, og fra dens porte er det “henrivende” at gå ud i det fjerne. Det er dog endnu mere henrivende at gå hjem gennem porten. Hjem betyder ikke kun byen, men det hjemlige landskab, der skildres i dets forskellighed fra de fremmede bjerge.

Strofe 5¹² taler om modtagelsen i hjembyen: digteren hører byens og moderens stemme. Stemmen kalder det tidligt lærte frem i ham.

Und des Vogels Gesang ladet den Wanderer ein.
Alles scheint vertraut, der vorübereilende Gruß auch
Scheint von Freunden, es scheint jegliche Miene verwandt.

11. Freilich wohl! das Geburtsland ists, der Boden der Heimat,
Was du suchest, es ist nahe, begegnet dir schon.
Und umsonst nicht steht, wie ein Sohn, am wellenumrauschten
Tor' und siehet und sucht liebende Namen für dich,
Mit Gesang ein wandernder Mann, glückseliges Lindau!
Eine der gastlichen Pforten des Landes ist dies,
Reizend hinauszugehn in die vielversprechende Ferne,
Dort, wo die Wunder sind, dort, wo das göttliche Wild
Hoch in die Ebenen herab der Rhein die verwegne Bahn bricht,
Und aus Felsen hervor ziehet das jauchzende Tal,
Dort hinein, durchs helle Gebirg, nach Komo zu wandern,
Oder hinab, wie der Tag wandelt, den offenen See;
Aber reizender mir bist du, geweihte Pforte!
Heimzugehn, wo bekannt blühende Wege mir sind,
Dort zu besuchen das land und die schönen Tale des Neckars,
Und die Wälder, das Grün heiliger Bäume, wo gern
Sich die Eiche gesellt mit stillen Birken und Buchen,
Und in Bergen ein Ort freundlich gefangen mich nimmt.
12. Dort empfangen sie mich. O Stimme der Stadt, der Mutter!
O du triffest, du regst Langegelerntes mir auf!
Dennoch sind die es noch! noch blühet die Sonn' und die Freud' euch,
O ihr Liebsten! und fast heller im Auge, wie sonst.
Ja! das Alte noch ists! Es gedeihet und reifet, doch keines
Was da lebet und liebt, lasset die Treue zurück.
Aber das Beste, der Fund, der unter des heiligen Friedens
Bogen lieget, er ist Jungen und Alten gespart.
Törig red ich. Es ist die Freude. Doch morgen und künftigt
Wenn wir gehen und schau'n draußen das lebende Feld

Men selv om det er det fortidige, der fremkaldes, er dette "gamle" stadigvæk nærværende. Så hedder det "men intet, som lever og elsker der, lader troskaben tilbage". Og det bedste, det fund, som ligger under den hellige fredsbue, er sparet op for de unge og gamle (eller: er de sparet for). Det lyder dystert, men "jeg taler tåbeligt", for det er dog glæde. Nu taler han så igen om "den store fader", som han har hørt meget om, men tiet om. Han vil snart unde os himmelske gaver. Digteren anråber hidkaldende årets engle og

i strofe 6¹³ husets. De bønfales om at skænke liv og glæde. Men hvem skal digteren påkalde i bønner? En gud ynder ikke det upassende, og vores glæde er næsten for lille til at fatte ham. Vi må ofte tie og mangler hellige navne. Men de himmelske, som nærmer sig, glædes måske af et strengespil. Dette forbereder (forholdet til guderne) og den sorg, der blandede sig med det glædelige, er næsten tilfredsstillet. Sådanne sorger skal sangeren ofte bære i hjertet, "men de andre ej".

Unter den Blüten des Baums, in den Feiertagen des Frühlings
 Red' und hoff' ich mit euch vieles, ihr Lieben! Davon.
 Vieles hab' ich gehört vom großen Vater und habe
 Lange geschwiegen von ihm, welcher die wandernde Zeit
 Droben in Höhen erfrischt, und waltet über Gebirgen
 Der gewähret uns bald himmlische Gaben und ruft
 Hellern Gesang und schickt viel gute Geister, O säumt nicht,
 Kommt, Erhaltenden, ihr! Engel des Jahres und ihr,

13. Engel des Hauses, kommt! In die Adern alle des Lebens,
 Alle freuend zugleich, teile das Himmlische sich!
 Adle! verjünger! damit nichts Menschlichgutes, damit nicht
 Eine Stunde des Tages ohne die Frohen und auch
 Solche Freude, wie jetzt, wenn Liebende wieder sich finden,
 Wie es gehört für sie, schicklich geheiligt sei.
 Wenn wir segnen das Mahl, wen darf ich nennen und wenn wir
 Ruhn vom Leben des Tags, saget, wie bring' ich den Dank?
 Nenn' ich den Hohen dabei? Unschickliches liebet ein Gott nicht,
 Ihn zu fassen, ist fast unsere Freude zu klein.
 Schweigen müssen wir oft; es fehlen heilige Namen,
 Herzen schlagen und doch bleibet die Rede zurück?
 Aber ein Saitenspiel leihet jeder Stunde die Töne,
 Und erfreuet vielleicht Himmlische, welche sich nahn.
 Das bereitet und so ist auch beinahe die Sorge
 Schon befriediget, die unter das Freudige kam.
 Sorgen, wie diese, muß, gern oder nicht, in der Seele
 Tragen ein Sängler und oft, aber die anderen nicht.

Løgstrups parafraserende tolkning

Løgstrup har tilsyneladende læst Hölderlins “Heimkunft” i to omgange. Forklaringen giver han i en kommentar til en studenteropgave: “Bedst om De først havde givet Deres egen Tolkning af Digtet, eller tilsluttet Dem én – for derefter at tage Stilling til Heideggers”.¹⁴ Løgstrup har på seks en halv maskinskrevne sider givet sin forståelse af digtet. Og desuden har han i en håndskrevet tekst kommenteret Heideggers læsning af det. I det følgende omtaler jeg de bemærkninger i den første tekst, der går ud over parafrasen og udtrykker Løgstrups egentlige interpretation.

Ved *strofe 1* fremhæver Løgstrup, at Hölderlin ikke skildrer bjerglandskabet som en rolig masse:

. alt er Bevægelse og voldsom Bevægelse, Bjergluften stormer og styrter, Lysstraalen kommer og svinder. Antropomorfismerne gør Landskabet livligt, Skyen digter, hvad der er glædeligt, og Bjergluften kaldes spøgende. ...

Gryet opleves som metafysisk Tilblivelse.¹⁵

Naturens konkrete virkelighed og den guddommelige udgør ikke to verdener: “Mennesket lever omfattet af de guddommelige Kræfter” (ibid.). Sammenfattende hedder det om strofen: “Med Naturlyrik har det intet at gøre. Metaforerne tjener ikke til at gøre Alpemorgenens anskuelig for vor Forestilling. Paa en Maade er de en Beretning om, hvad der bogstaveligt sker – metafysisk”. (Æske 75.1,2).

Om *strofe 2* bemærker Løgstrup:

Kontrasten er tydelig mellem Guddomskræfterne, der væges [sic!] med Vælde i Gryets Tilblivelse i første Strofe – og saa Æter-Guden ovenover Lyset, hvor alt er Stilhed og Salighed i anden Strofe. Men Strofe 1 og 2 skildrer ikke to Trin i et Hierarki. Saadan forstaaet er der ingen Rangorden i Hölderlins Univers, som i Thomas’ (ibid.).

Om skildringen af “Fader Æters” virke siger Løgstrup sammenfattende:

Vi vilde sige, at Hölderlin hidtil i Strofen har skildret Fader Æters Virken i Naturen. Thi for os er Natur og Historie en selvfølgelig Antitese. Men Hölderlin gør intet Skel. Fra Æter-Guddommens Virken i Naturen

14. K.E. Løgstrup. Æske 77.2, 1.

15. K.E. Løgstrup. Æske 75.1, 1.

gaar han uformidlet over til hans historiske Virken, som om der slet ikke er Tale om to forskellige Slags Virken, hvad der for ham heller ikke er (Æske 75.1, 3).

Løgstrup ser sammenhængen mellem guddommens virke i natur og historie i, at “den æteriske, den skabende fornyer Tiderne” (ibid.).

Om *strofe 3* hedder det: “Her, som ellers i Hölderlins Digtning, oplever Digteren den historiske, og det vil rent konkret sige, den europæiske politiske og kulturelle Situation – de to Ting gaar i eet – paa metafysisk Vis (ibid.).

I forbindelse med den “store fader” i *strofe 5* siger Løgstrup: “Prosaisk sagt, Fornyelsen i Historien sker ved et nyt Forhold til Naturen, thi Naturens Guddomsmagt er ogsaa Historiens Magt” (Æske 75.1, 5).

Hölderlins tale om anråbelsen af Gud i *strofe 6* giver Løgstrup en smuk gengivelse af uden egentlig tolkning: “Og selv hvor Glæden raader, er den hos Mennesket næsten for lille til at fatte Gud. Saa ofte maa vi tie. De hellige Navne mangler os. Selv om Hjertet er med, svigter Talen” (Æske 75.1, 6). Og mere i retning af en tolkning hedder det: “Det fuldendte, adækvate Digt vilde være en Tak, der udsprang af en Glæde, der var ligesaa omfattende som de himmelske Gaver. Det vilde være en Tale, hvori det hellige ubrudt kom til Orde” (Æske 75.1, 7).

Sammenfattende kan vi sige, at denne Løgstrups første læsning af digtet er *metafysisk*. Den karakteristik er begrundet i to forhold. For det første, at det guddommelige hos Hölderlin ikke udgør en slags platonisk – eller som Løgstrup selv siger, thomistisk – sfære, adskilt fra den konkrete virkelighed. Det guddommelige gennemtrænger tværtimod hele den konkrete virkelighed. Bemærkelsesværdigt er det, at Løgstrup taler om guddoms*magt*, hvad Hölderlin ikke gør i dette digt. Man bør også notere sig, at Løgstrup i denne forbindelse taler om, at guddommens tilstedeværelse i den konkrete virkelighed af digteren udtrykkes metaforisk. Det andet forhold, der begrunder talen om det metafysiske er, at Hölderlin – i Løgstrups læsning – ved at lade det guddommelige gennemtrænge hele virkeligheden bringer de to grundlæggende domæner *natur og historie* sammen. De to domæner udgør ellers “for os” en “selvfølgelig” antitese.

De træk, Løgstrup fremhæver i Hölderlins digt, hænger nøje sammen med den udvikling af hans egen opfattelse af metafysikken, der foregik omkring 1970. Spørgsmålet er, hvordan han i sin anden læsning af “Heimkunft” forholder sig til Heideggers udlægning. For at besvare det spørgsmål, må vi først se på sidstnævnte.

Heideggers tolkning

Heidegger fremlægger en tolkning af digtet “Heimkunft” i bogen *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung* fra 1951, der også indeholder en generel karakteristik af Hölderlins digtning samt udlægninger af to andre digte. Til forståelsen af Heideggers opfattelse af Hölderlin er det endvidere nyttigt at inddrage den posthumt udgivne forelæsning *Hölderlins Hymne “Der Ister”*.

Det siger sig selv, at Heidegger ikke opfatter digtet “Heimkunft” realistisk, slet og ret som en skildring af landskaber, byer og mennesker. Han tager ligeledes afstand fra en billedlig tolkning: de skildrede fænomener peger ikke hen på en anden virkelighed. I det hele taget er det jo en gennemgående attitude hos Heidegger at tage afstand fra gængse videnskabelige fremgangsmåder, fx i litteraturforskning og filosofi. Positivt sagt: Heidegger tolker “Die Heimkunft” – ligesom Hölderlins digtning i øvrigt – som *værenstækning*. Derfor først et par ord om den vending, der sker i Heideggers tænkning efter hovedværket *Sein und Zeit* fra 1927, som kan kaldes en form for eksistensfilosofi.

På trods af vendingen er der et gennemgående grundtema hos Heidegger, nemlig *væren*. Men hvor det i *Sein und Zeit* drejer sig om det enkelte menneskes væren, stiller Heidegger nu det mere omfattende spørgsmål om væren slet og ret. Det kan ikke besvares ud fra den enkeltes tilværelse alene, men ud fra menneskets placerethed i historien – og i et bestemt folk. Initiativet til forståelsen af væren er ikke menneskets alene, men ligger også i den historiske tilskikkelse eller skæbne. For Heidegger er historien simpelthen værensforståelsens historie.

Som sagt går Heideggers tolkning af Hölderlin nu kort sagt ud på, at han finder værenstækningen i digtene. Det må ikke forstås på den måde, at Heidegger som filosof – eller rettere: tænker – så at sige har udformet værenstækningen på forhånd, for så at finde den hos Hölderlin. Det ville betyde, at værenstækningen foreligger i form af en slags teori, som Hölderlins digte så kan opfattes som udtryk for eller illustration af. Sådan forstår Heidegger i hvert fald ikke selv forholdet. For ham er digtning en ligeså oprindelig måde at forholde sig til væren på som tækningen. Heidegger vil altså sige, at i Hölderlins digte kommer en genuin værensforståelse til udtryk, som han – tænkeren – blot udlægger ud fra sin tilgang.

Hvad nu digtet “Heimkunft” angår, lyder en afgørende sætning i Heideggers udlægning: “Heimkunft ist die Rückkehr in die Nähe

zum Ursprung”.¹⁶ Det kan naturligvis forstås helt bogstaveligt: digteren vender hjem til den by, han stammer fra. Men hjemkomst betyder for Heidegger menneskets grundlæggende eksistensvilkår: at forholde sig til sin oprindelse. I udgangspunktet er mennesket ikke “hjemme”; der skal en bevægelse til for at bringe det derhen. Denne bevægelse er historien.

Mennesket er det væsen, der forholder sig til det værende i dets helhed. Men det hører ligeledes med til menneskets vilkår, at det i forholdet til *det værende* kan glemme *væren*. Når værensforholdet derfor er det hjemlige, hører det *u-hjemlige* (unheimliches) med til dette. I “hjemkomst” og “hjemstavn” ligger, at menneskets forhold til det værende og væren ikke er et isoleret eller individuelt foretagende. Værensforholdet udspiller sig som historie, og dermed i en tilhørighed til et folk. Og Heidegger betonede, at hos Hölderlin hænger værensforståelsen sammen med det tyske: “Diese Heimkunft aber ist die Zukunft des geschichtlichen Wesens der Deutschen” (Heidegger 1963, 29). At mennesket forholder sig til det værendes væren indebærer, at det er åbent for det værende, og denne åbenhed skyldes sproget. I sidste ende er det *digtningen*, der rummer forholdet til væren: “Dichtung ist werthafte Stiftung des Seins” (Heidegger 1963, 38) – “Das Dichten ist ein sagendes Finden des Seins”.¹⁷ Derfor sker den første hjemkomst i digtningen – ja, digtet “Heimkunft” *er* selve hjemkomsten. Stærkere kan der ikke gøres op med tanken om, at digtet skulle vise hen til noget andet end sig selv.

Ud fra en gængs forståelse fremtræder Hölderlins digte som “religiøse”: guder skildres og påkaldes uafledigt. Men ifølge Heidegger er der ikke tale om kristendom. Vi lever ganske vist i kristendommen som en lang overlevering af verdensbetragtning. Den er forbundet med platonisme og tilsammen udgør de to en metafysisk fejlforståelse af væren. Som bekendt beskriver Heidegger ofte denne fejlforståelse som en forståelse af væren som noget værende. Men i forbindelse med sin Hölderlin-tolkning fremhæver han Platons nedvurdering af det sanselige som metafysisk. Og som modsætning gælder: “Hölderlins Hymnendichtung [fällt] aus aller Metaphysik heraus” (Heidegger 1984, 66).

I sin egen tid finder Heidegger to grundlæggende træk, der er overleveret fra nyere tid, nemlig oplysningen og naturvidenskaben. Hvad den sidste angår, er den i nyere tid blevet til “rechnerische[s] Tatsachenwissen”, der konkret kommer til udtryk i den tekniske beher-

16. Martin Heidegger. *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt/M: Vittorio Klostermann 1963, 23.

17. Martin Heidegger. *Hölderlins Hymne “Der Ister”*. Frankfurt/M: Vittorio Klostermann 1984, 149.

skelse af virkeligheden. Denne er metafysik i betydningen grundlæggende virkelighedsforståelse: “Die neuzeitliche Maschinenteknik ist metaphysisch begriffen eine eigene Art der “Wahrheit”, aus der sich das Wesen der Wirklichkeit alles Wirklichen bestimmt” (Heidegger 1984, 54).

Som et kuriosum kan det nævnes, at Heidegger betragter “amerikanismen” som en særlig form for vrangforestilling, en uhistorisk indstilling.¹⁸

I betragtning af, at der hersker en omfattende fejlforståelse af væren, er en “hjemkomst” nødvendig i betydningen en grundlæggende forvandling. Og en sådan forvandling giver Hölderlin anstødet til: “Diese Dichtung fordert von uns eine Umwandlung der Denkungsart und des Erfahrens, die das Ganze des Seins angeht” (Heidegger 1984, 205).

Løgstrups anden læsning

Løgstrups læsning af Heideggers udlægning af “Heimkunft” indeholder selvsagt en stillingtagen til udlægningen, men også en egen fornyet læsning af digtet. Allererst kan der være grund til at omtale Løgstrups opfattelse af Heideggers grundlæggende filosofiske projekt. I en anden sammenhæng siger han om Heideggers “ontologi, hans værenstænken”: “Et mere centralt problem inden for den teologiske religionsfilosofi findes ikke” (Løgstrup 1962, 6). På spørgsmålet, hvad Heidegger egentlig mener med væren, svarer Løgstrup ved at henvise til Leibniz’ berømte dictum: “Hvorfor findes der overhovedet noget og ikke snarere intet?”¹⁹ Og han kommenterer: “det er og bliver os gådefuldt og utilgængeligt, og alligevel tvinges vi til stadig at betænke det, ja, det er den egentlige filosofiske opgave” (Løgstrup 1962, 8).

18. Heidegger taler om, at Amerika er indtrådt i “den planetariske krig” og som repræsentant for den angelsaksiske verden er besluttet på at tilintetgøre Europa, oprindelsen til det vesterlandske (Heidegger 1984, 68). Forelæsningsen er holdt i sommeren 1942, altså under Anden Verdenskrig. Det er for øvrigt bemærkelsesværdigt, at Heidegger omtaler Nationalsocialismen og taler om den som “historisk enestående” (Heidegger 1984, 98 og 106). Om Heideggers forhold til nazismen se igen Andersen 2021. “Løgstrup, Heidegger og Hitler”. I *Førerskab og folkestyre. K.E. Løgstrups kronikker om nazismen*, red. Hans Hauge, Bjørn Rabjerg & Sasja E.M. Stopa. 146-153. København: Fønix.

19. “Pourquoi il y a plutôt quelque chose que rien?” (G.W. Leibniz. *Principes de la Nature et de la Grace fondé en Raison. Monadologie*. Hamburg: Verlag von Felix Meiner. 1956, 12).

I sine kommentarer til Heideggers tolkning kommer Løgstrup ind på det generelle spørgsmål om poesiens egenart, og derved tager han emner op, som han har behandlet andetsteds, især i kapitlet "Poesi og etik" i *Den etiske fordring*. Hans dér fremførte opfattelse skal derfor kort omtales.

Løgstrups grundlæggende påstand er, at digtet rummer en særlig form for erkendelse, der er forskellig fra den forståelse, som præger den dagligdags tilværelse i dens karakter af orientering. Den poetiske erkendelse beror på en oplevelse, som rummer en åbenhed for verden, der bliver fastholdt i de digteriske udtryksmidler så som klang, rytme, metafor og symbol. Uden disse elementers bundne udtryk kan åbenheden ikke artikuleres. Den poetiske åbenhed står i modsætning til den dagligdags orientering med dens iboende trivialisering. I den poetiske åbenhed bliver verden og tingene på enestående måde nærværende. Det er denne afslørende åbenhed, som udgør digtets skønhed.

Ved siden af modsætningen mellem orientering og åbenhed bruger Løgstrup forskellen mellem semantisk og ekspressivt til at indkredse den poetiske erkendelse. Det semantiske aspekt ved sproget er det henvisende og udsigende, hvorimod det ekspressive selvsagt er det følelses-udtrykkende. En gængs opfattelse af det poetiske – som Løgstrup bl.a. finder hos positivisten Jørgen Jørgensen – går ud på, at dets særkende simpelthen er at være følelsesudtryk. Men i så fald ville digtningen kun være berigelse og ikke erkendelse. Digtning rummer imidlertid en erkendelse, som udgør en tredje mulighed ved siden af semantik og ekspressivitet. Digtet formidler ikke ren oplevelse, men handler om tingene, naturen og verden på en særlig måde:

Hverken i dagligdagens eller filosofiens sprog har vi dækkende ord for tingenes fortrolighed i den poetiske åbenhed. Kun digterisk kan det siges. Og en psykologisk beskrivelse stemmer ikke. Ingen digter oplever tingenes nærvær som en genspejling af hans eget sinds åbenhed. Tværtimod, det hører oplevelsen til, at den selv er skabt af tingenes nærvær.²⁰

Løgstrups filosofiske position i *Den etiske fordring* kommer til udtryk i den problemstilling, han kalder *oplevelse og eksistens*. Den poetiske åbenhed er en oplevelse, hvor mennesket så at sige opsluges af det oplevede. Der sker ligefrem en identifikation, som dybest set er "personlighedsopløsende". I yderste konsekvens er den oplevelse ensbetydende med et sværmeri, hvor den enkelte mister den særlige samletthed, som kendetegner vores eksistens. Forudsætningen for, at den poetiske

20. K.E. Løgstrup. *Den etiske fordring*. Aarhus: KLIM 2010, 224.

åbenhed kan undgå sværmeriet er, at der i selve den poetiske åbenhed ligger en modsigelse mellem oplevelsen og eksistensen:

Den digteriske erfarings modsigelse af den enkeltes eksistens hører med til den enkeltes eksistens, ganske som eksistensens modsigelse af den digteriske erfaring hører med til den digteriske erfaring (Løgstrup 2010, 231).

Selv om Løgstrup her formulerer sin forståelse af digtningen ud fra en eksistensfilosofisk grundopfattelse, antydes dog hans senere bevægelse hen mod en metafysisk. Antydningen ligger i Løgstrups karakteristik af den poetiske åbenhed og dens afsløring som *kosmisk*: “Det kosmiske ved afsløringen består i, at den indbefatter alt. Den, der er grebet, er ikke udenfor” (Løgstrup 2010, 222). Talen om det “kosmiske” peger hen imod Løgstrups senere tale om *universet*. At afsløringen “indbefatter alt” forudgriber begrebet *totaltydning*. Og pointeringen af, at den oplevende “ikke er udenfor” bliver senere formuleret som det, at mennesket har *universet som ophav*.

Hvad Hölderlins digte angår, mener Løgstrup helt overordnet, at de foruden deres konkrete indhold er båret af en “verdensopfattelse”, og om denne hedder det i tilslutning til Heidegger, at: “Hölderlins Verdensopfattelse filosofisk udtrykt ogsaa er en Fundamentalontologi”.²¹ Spørgsmålet er så, hvordan Løgstrup stiller sig til Heideggers påstand om, at Hölderlins digtning om væren ikke er metafysisk.

Hvad selve Heideggers formuleringer af sin tolkning angår, kan Løgstrup ikke skjule sine forbehold: “Paa en Maade er det et stift Stykke, at Heideggers Interpretation er af en saadan Art, at den i hvert Fald i ligesaa høj Grad som Hölderlins Digt skal interpreteres” (Æske 77.2, 4). Flere steder hedder det, at der er tale om en “overinterpretation” og et af Heideggers mange ordspil kaldes slet og ret “Nonsens”. Men ikke desto mindre finder Løgstrup på flere punkter sin egen opfattelse af poesien bekræftet og uddybet i Heideggers tolkning.

Som nævnt skriver Hölderlin, at skyen er “Freudiges dichtend”, hvilket får Heidegger til at sige, at “das Freudige” – det glædelige – er det ord, der gennemstråler hele digtet. Hertil bemærker Løgstrup, at Heidegger “rigtigt giver Udtryk for”, at “Den poetiske Aabenhed er for Hölderlin [er] en Forening af Klarhed og Glæde, – fordi det guddommeliges Væsen, som Digteren er aaben for, er Klarhed og Glæ-

21. Æske 77.2, 2. – Løgstrup bruger, anderledes end Heidegger selv, udtrykket “fundamentalontologi” om beskæftigelsen med den omfattende væren, til forskel fra eksistentialontologien. For Løgstrup er *fundamentalontologi* med andre ord synonymt med *værenstankning*.

de”.²² Og tilsvarende: “I den poetiske Aabenhed bliver alt Nærvær. Med Heideggers Udtryk Tingene bliver aabne og glædelige i deres blotte Tilstedeværelse for Sindet der er lutter Aabenhed (ibid.).

I samme sammenhæng siger Løgstrup, at Heidegger polemiserer mod den opfattelse, at digtets ord kun har ekspressiv funktion. I en kommentar til et senere kapitel i Hölderlin-bogen vender Løgstrup tilbage til modsætningen semantisk – ekspressiv med formuleringer, der fuldstændig svarer til en passage i *Den etiske fordring*.²³ Det hedder:

Er Paastanden, at Ordet kan have en enten semantisk eller expressiv Funktion et filosofisk udkrystalliseret Udtryk for de Modsætninger, som Læseren almindeligvis kommer med ved Læsningen af Digtet? I saa Fald er der ofte, maaske altid en Uoverensstemmelse mellem Digterens og Læserens Forstaaelse af Digtets Væsen. Digteren selv vil have Digtet – og Kunsten i det hele taget – forstaaet som Erkendelse. Ganske vist en anden Erkendelse end den orienterende, men fuldt saa god som den (Æske 77.1, 9).

Læseren opfatter derimod digtet som blot “Udtryksfuldhed”.

I forbindelse med Heideggers udlægning af Hölderlins ord “Was du suchest, es ist nahe, begegnet dir schon” (strofe 4, v. 2) hedder det:

Er det som Heidegger her gør Rede for ret beset Forudsætningen for, at Eksistensen modsiger Oplevelsen og at dens Modsigelse hører med til Oplevelsen? For så vidt som dertil hører, at der i Oplevelsen er og bliver en hemmelig Kærne. For dens Skyld er og bliver vi selv, eksisterende, udenfor.

Opløste Hemmeligheden sig, indfangedes den restløst af Udsagnet, kunde den indgaa i Eksistensen. Men saa var vi Guder (Æske 77.1, 6).

Modsætningen mellem oplevelse og eksistens består altså her i, at oplevelsen i digtet er en åbenhed for noget, som i sidste ende er og bliver en hemmelighed.

Umiddelbart læst er “Heimkunft” – som mange andre af Hölderlins digte – fyldt med konkrete skildringer af naturen. Løgstrup er

22. Æske 77.1, 5.

23. Som tidligere nævnt tyder noget således på, at Løstrups håndskrevne kommentarer til Heideggers Hölderlinbog er skrevet inden færdiggørelsen af *Den etiske fordring*. Det giver god mening, eftersom *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung* udkom første gang i 1951. Dette tekstkritiske spørgsmål skal imidlertid ikke forfølges nærmere her.

for så vidt enig i den kritik, at Heidegger uberettiget overser denne konkretion:

Er der ikke en Tendens hos Heidegger til at reducere det konkrete i Digtet, Hjemkomsten fra Alpenaturen til Hjemlandet Schwaben, Naturoplevelserne og Forholdet til Landsmænd og de beslægtede, til at være transparente Billeder paa en metafysisk Tilværelsestolkning af temmelig abstrakt Karakter? Er det legitimt at gøre alt det konkrete i Digtet til ren og skær Metafor? Modsiges det ikke af selve det metafysiske eller religiøse Indhold? Er Sagen ikke den, at netop denne Metafysik siger, at hvad der sker metafysisk, sker konkret. De metafysiske Begivenheder kan ikke løses fra de konkrete, de sidste kan ikke reduceres til Metafor for de første (Æske 77.1, 4).

Og han præciserer: “Hölderlin tager konkret paa det der sker ontologisk. (...) Men – hvad Hölderlin tager konkret har et ontologisk Dyb, det sker i den universelle Natur” (ibid.).

Vi erindrer, at Løgstrup i sin første læsning af digtet taler om “antitesen” mellem natur og historie (s. 7). Denne problemstilling strejfer han nu:

Der er to modstridende Tendenser i Heideggers Værenstænken. Den ene er, at han ikke vil vide af paa traditionel metafysisk Vis at rive Væsen og det Værende fra hinanden. Det er ikke Væsen, men Væren han betænker, for Væren kan ikke skilles fra det Værende. Den anden Tendens er at tale om Væren i en Forcering af Historie og Natur, for saa kommer han uvægerligt til at skille Væren ud fra det Værende – hvor nødvendig han end vil (Æske 77.1, 3).

Løgstrups udgangspunkt er, at historie eller historicitet på den ene side og natur på den anden udgør en klar modsætning, så der i Heideggers terminologi er tale om to grundforskellige slags værende. Når Heidegger derfor taler om væren i omfattende betydning, “forcerer” han forskellen mellem historie og natur. Det er efter Løgstrups mening filosofisk utilladeligt. Med en tilbagevendende formulering: forskellen mellem historie og natur kan kun forceres *religiøst*.²⁴ Meningen med det udsagn må være den enkle, at kun tanken om Gud som altings skaber kan få historie og natur til at hænge sammen. Senere udvikler Løgstrup sin metafysik som en skabelsesfilosofi, hvor Gud er “magten til at være til i alt, hvad der er til” – altså magten i

24. Se fx K.E. Løgstrup, “Eksistensfilosofi og åbenbaringsteologi”. *Norsk Teologisk Tidsskrift* 71 (1970): 1-29, 19.

både historie og natur. Man kan formode, at Hölderlins digteriske forening af historie og natur har udfordret Løgstrup til at finde en filosofisk formulering af denne forening – som et alternativ til Heideggers a-teologiske.

I forbindelse med tolkningen af Hölderlins allerede citerede ord “Was du suchest, es ist nahe, begegnet dir schon” finder vi en længere, vigtig passage hos Løgstrup:

Heidegger har fat i noget højst afgørende. For at sige det paa den Maade: Nihilismen er udelukket.

Jo mere Menneskets søgen urgeres, desto nærmere kommer Nihilismens Mulighed. Thi den giver et Svar paa, at Mennesket er søgende og aldrig bliver andet end søgende, og dens Svar er, at Mennesket til alle Sider er omgivet af Intethed.

Men det ejendommelige for Hölderlin er, at vel er Mennesket for ham ogsaa søgende – men “hvad du søger er dig nær, møder dig allerede”. Menneskets Søgen ophæver aldrig for ham, at Mennesket er omfattet af klare og (gode)²⁵ Magter. Menneskets Søgen har sin Grund i Mennesket selv, i dets Dürftigkeit, som Hölderlin om nogen kendte fra sig selv. Aldrig giver han derimod Menneskets Søgen en saa at sige kosmisk Fundering, som Nihilismen gør det, nemlig i alts Intethed. For Nihilismen er det Intetheden, der gør Menneskets Væsen til Søgen, til Stræben (Æske 77.1, 4).

Og så spørger Løgstrup: “Er det det Træk i Hölderlins Digtning, som Heidegger vil hjælpe sig til at komme bort fra en Eksistentialfilosofi med dens Nihilisme eller nihilistiske Alternativ over til en Ontologi?” (Æske 77.1, 5f).

Løgstrup læser her så at sige sin egen problemstilling ind i Heidegger: eksistensfilosofien indebærer en nihilisme, hvilket kræver en overvindelse. Denne ser Løgstrup i den heideggerske værenstænkningens ontologi, og han selv finder i den skabelsesfilosofiske metafysik.²⁶

Et vigtigt aspekt ved Heideggers værenstænkning fremstiller Løgstrup i følgende passage:

25. Over “(gode)” har Løgstrups med samme blæk skrevet “muntre”, og over “klare og (gode)” med blyant “aabne og glædelige”.

26. At Løgstrup også ser en nihilisme i eksistensteologien fremgår af manuskriptet “Nihilismen som den kristne tros alternativ” fra 1956. Se også K.E. Løgstrup. “Der Mensch in der Perspektive des Nihilismus. Moderne Kunst, Existentialismus und Empirismus und das Problem der Moral”. *Lutherische Rundschau* 15 (1965): 1-18

Vi lever i en Erobring af det værende – i vor Forestillings- og Genstandsmetafysik – i en Beherskelse af alt værende. Vi vil ikke staa modtagende, tage det hen som det vi lever af, legemligt og aandeligt, vi vil – med Heideggers Terminologi – ikke forholde os til det værende i dets Væren. Deraf kommer alle vore Ulykker, Erosion, Atom- og Brintbomber, biologisk og kemisk Krigsførelse, Ødelæggelse af vort fysiske Milieu i Forureningen. Nu griber vi til Modforanstaltninger. Det kan alt sammen være godt nok, vil Heidegger sige, men det er ikke nok. Der skal en mægtig, alt omfattende og dybt gribende Forvandling til, vi maa leve i en Bevidsthed om vor Afhængighed af alt hvad der [er] til. Atter sagt i hans Tungemaal: vi maa forholde os til det Værende i dets Væren (Æske 77.1, 3).

For Heidegger er det nødvendigt at “forlægge Forvandlingen i det værendes Væren”. Og: “Anderledes er det til syvende og sidst ikke hos Hölderlin”. Men denne opfattelse af, at vi “hverken kan gøre fra eller til”, er en fatalisme, Løgstrup ikke deler.²⁷

“Wie wenn af Feiertage”

Også de øvrige dele af Heideggers bog inspirerer Løgstrup til vigtige overvejelser. Det gælder ikke mindst Heideggers udlægning af digtet “Wie wenn am Feiertage”, især i forhold til følgende linjer:

So stehn sie unter günstiger Witterung
 Sie die kein Meister allein, die wunderbar
 Allgegenwärtig erziehet in leichtem Umfange
 Die mächtige, die göttlichschöne Natur²⁸

27. Løgstrup siger et sted, at den vestlige kultur “er begyndt at antage vanvidstræk”. På det kunne vi reagere med “det muligvis umulige, at lade vor holdning svinge 180° omkring dens egen akse og gøre os det klart, at universet ikke er vor omgivelser, men vort ophav”. Løgstrup vælger dog en anden løsning: at interessere sig “for fænomener og problemer” (K.E. Løgstrup. *System og symbol. Essays*. København: Gyldendal 1982, 9).

28. Digtet er oversat af Bjørnvig med titlen “Som når på højtidsdage” og de pågældende linjer lyder:

Således står de under gunstigt vejrlig
 de, ingen mester alene, nej, som den store
 guddommeligt skønne natur i umærkbar
 omfavnelser, allestedsnærværende, opdrog.

Heidegger fremhæver i sin tolkning naturens allestedsnærværelse: den er nærværende både i det, vi normalt forstår ved natur, og i menneskers værk. Den er simpelthen nærværende i alt virkeligt. Men naturen er "wunderbar", det vil sige, at man ikke kan træffe på den i noget individuelt virkeligt. Den totalitet, der ligger i *allestedsnærvær*, er ikke et resultat af en opsummering af det individuelle, men er tværtimod forudsætningen for helheden af det virkelige. Hölderlins karakteristik af naturen som "mächtig" omskriver Heidegger med, at naturen er "das Machtende selbst". Med den verbaliserende udtryksmåde undgår han som så ofte ellers at tingsliggøre den magt, der er tale om.

For Heidegger er det den tidlige græske filosofis φύσις, som kommer til udtryk i Hölderlins tale om naturen, om end han ikke har kendt hele ordets bæreevne! Der er ingen tvivl om, at φύσις for Heidegger betyder væren. Og indtil nu har han i udlægningen af de fire vers fremhævet, hvad man kunne kalde det snævert *ontologiske*: den magt, der gør det virkelige virkeligt. Nu fremhæver han det, man u-heideggersk kan kalde det *epistemologiske* ved naturen/væren. Dette udtrykker Heidegger ved hjælp af en lys-metaforik: naturen/væren er det, der kalder alting frem i det åbne og gør det synligt og erkendeligt. Naturen/væren afstedkommer en "Lichten der Lichtung", men karakteristisk for Heidegger er hans fremhævelse af, at denne oplysning samtidig er en skjulen.

Løgstrup går i sine optegnelser ret udførligt ind på Heideggers tolkning af Hölderlins tale om naturen, i, hvad man kunne kalde en med-tænkende parafrase. Om det, jeg har kaldt det epistemologiske aspekt hedder det: "Φύσις som det der aabner sig, opklarer Klarheden – kunde man oversætte Heideggers "Lichten der Lichtung" (Æske 77.1, 21). I tilslutning hertil forbinder han Heideggers "klarhed" med sit eget begreb om den poetiske åbenhed:

Til det enkelte Værende svarer Totaliteten af det værende. Men hvad svarer for Totalitetens vedkommende til det enkelte værendes Væren? Totaliteten af det værende er et gaadeløst Begreb. Men hvad er Totalitetens Væren? Og hvilken menneskelig Tilgang svarer til den?

Totalitetens Væren er Aabenheden. Aabenheden og dens Klarhed er ikke noget andet end Naturen, men hører den til, ja er dens Væren.

I den poetiske Aabenhed bliver Tingene nærværende og fortrølige paa en Maade, som der hverken i Dagligdagens eller Filosofiens Sprog er dækkende Betegnelser for. Kun digterisk kan det siges (Æske 77.1, 22).

De sidste formuleringer er næsten helt identiske med karakteristikken af den poetiske åbenhed i *Den etiske fordring* (jf ovenfor s. 36f.).

Af Heideggers overvejelser over det “ontologiske” aspekt ved Hölderlins naturbegreb parafraserer Løgstrup blandt andet:

Det enkelte virkelige fængsler os eller støder os bort, river os med eller lader os upåvirkede, alt sammen takket være den Eensidighed, der hører det til, fordi det nu engang er noget enkelt. Naturen derimod holder i dens Allestedsnærværelse de yderste Modsætninger sammen. Ikke saa de udviskes. Tværtimod. Modsætninger er de kun, fordi de holdes sammen af Naturens Allestedsnærværelse (Æske 77.1, 20).

Man kan sige, at Løgstrup af Heideggers overvejelser bliver gjort opmærksom på det individuelle eller singulareres problem: det *enkelte virkelige*. Sammenhængen og helheden i det virkelige kan ikke forklares som en summering af enkeltting eller enkeltfænomener. Det er den problemstilling, Løgstrup senere udfolder under overskrifterne det *singulære universale*²⁹ og den *helhedsdannende magt*.³⁰

Et sted indikerer Løgstrup selv, hvordan Heideggers Hölderlin-tolkning hænger sammen med en af hans egne problemstillinger:

Aabenheden bliver ny, først nu virkelig Aabenhed. “Det aabnes Aabenhed følger sig til, hvad vi kalder “en Verden””. Og derfor kan Digteren raade Tidernes Tegn og Bedrifter. Ud fra Tegn og Bedrifter slutter han sig ikke til Naturens Vaagen. Det kan ingen. Saa vilde man forsøge det forgæves fra det enkelte virkelige at trænge frem til Naturen i dens Allestedsnærværelse. Nej, Omvendt, ud fra Forhold[et] til Naturen og dens Komme i Anelse og udholdende Venten kan Digteren tyde Tegnene og Bedrifterne (...). [Betydningsfuldt for Forstaaelsen af Forholdet mellem Natur og Historie] (Æske 77.1, 25).

Som tidligere nævnt spiller forholdet mellem *historie og natur* en vigtig rolle i en bestemt fase af Løgstrups udvikling hen mod metafysikken. I Heideggers Hölderlin-tolkning hører “tegn og bedrifter” til i verden, dvs. menneskets *historiske* tilværelse. Det særlige ved Hölderlins opfattelse er, at det er *naturen* – i hans særlige betydning –, der er forudsætning for menneskets forståelse af sin historiske virkelighed.

Løgstrup selv ser en *fremmedhed* i naturen, og også dette motiv finder han på sin vis hos Hölderlin:

Som Regel vil man vel forestille sig, at naar vi ikke lever i den aabnede Aabenhed, den opklarede Klarhed skyldes det, at Trivialiteten slører

29. Se K.E. Løgstrup. *Skabelse og tilintetgørelse*. København: Gyldendal 2015, 156-174.

30. Se K.E. Løgstrup. *Ophav og omgivelse*. København: Gyldendal 2013, 123-128.

Synet og Sindet. Trivialiteten alene er Grunden til, at Oplevelsen er flygtig og kun faar Bestand i Digtet. Paa Tingene, Verden, Naturen beror det ikke.

Det højst ejendommelige for Hölderlins Tænken er det imidlertid, at det ogsaa skyldes Naturen. Til Tider sover den, trukket tilbage i sig selv, kun den Aabenhed og Klarhed, der hører vor Orientering til, vender den imod os.

Fremmed og uvedkommende forekommer os Naturen da (Æske 77.1, 23).

Det er Løgstrups egen opfattelse, at den trivialisering, som er orienteringen iboende, hindrer os i at have naturen nærværende i åbenhed. Den åbenhed kan kun digtet skabe. Men Løgstrup mener, at også den natur, som vi dermed er åbne for, er os fremmed, fordi vores tilværelse er historisk. Hos Hölderlin er det naturen selv, der så at sige gør sig fremmed.^{31 32}

Sammenfatning

I sin udvikling hen imod metafysikken kan Løgstrup helt overordnet følge Heidegger i bevægelsen fra eksistentialontologi til værenstænkning forstået som en filosofisk udredning af væren i omfattede betydning. Teologisk tilhører Løgstrup i en afgørende periode af sin tænkning den eksistesteologi, som Rudolf Bultmann er hovedrepræsentant for. Den menneskelige eksistens' grundstruktur er for teologien forudsætningen for at forstå den kristne forkyndelse. Men Løgstrup kommer til den erkendelse, at forudforståelsen må omfatte mere end den menneskelige eksistens:

31. Trivialiseringen afskærer os – i modsætning til den poetiske åbenhed – fra "Tilværelsens Gaadefuldhed", men også fra, hvad "et sandt levet Liv vilde være" (Æske 77.1, 23).

32. I sin store roman *Min kamp* berører Karl Ove Knausgård nogle af de samme temaer i Hölderlins digtning som Løgstrup. Med udgangspunkt i ordene "Komm! ins Offene, Freund!" fra digtet *Der Gang aufs Land. An Landauer* kommer han således ind på den poetiske åbenhed: forsøget på "å komme seg inn i rommet mellem språket og verden, for å stå foran verden slik den var i sig selv" (Karl Ove Knausgård. *Min kamp. Sjette bok*. Oslo: Forlaget Oktober 2012, 349f). I modsætning til den poetiske åbenheds identitet med verden "er verden fremmed, og foran det fremmede står jeg-et isoleret og avsondret" (601).

Uden ontologi, uden en forståelse af, hvad det kommer an på i vort liv med og mod hinanden, uden en forståelse af historie, tid, evighed, natur og univers kan vi ikke forstå det kristne budskab” (Løgstrup 1962, 7).

Ontologien omfatter mere end “vort liv” (eksistensen), nemlig også “tid, evighed, natur og univers”; med tilføjelsen er de metafysiske temaer anslået og med ordet ontologi placerer Løgstrup sig på linje med Heidegger. Men ved senere at kalde den udvidede filosofiske problemstilling “metafysik” distancerer han sig fra den heideggerske værenstæknings særlige metafysik-kritik. Som det er fremgået ovenfor, omfatter denne metafysik-kritik en afvisning af kristendommen. Allerede på det punkt adskiller Løgstrups forståelse af metafysikken sig fra Heideggers:

Er det teologiske udsagn, at alt er skabt, et fundamentalontologisk udsagn? Ganske vist af en helt anden art end Heideggers, men altså en fundamental-ontologisk påstand? Eller er det ene og alene et trosudsagn, og som trosudsagn forskelligt fra et fundamentalontologisk? (ibid.).

Udsagnet, at alt er skabt, udfolder Løgstrup senere i sin metafysik under overskriften *skabelsesfilosofi*. Den metafysik finder han ikke hos Hölderlin, men han finder en poetisk åbenhed for metafysik, der ligger i forlængelse af bestemmelsen af den poetiske erkendelse i *Den etiske fordring*. Metafysikken hos Hölderlin består i erfaringen af, at det guddommelige på gådefuld måde gennemtrænger den konkrete virkelighed. For Løgstrup udelukker denne virkelighedsforståelse enhver form for nihilisme. Det samme kan udtrykkes på den måde, at naturen er en allestedsnærværende magt, der både åbner virkeligheden for forståelse og holder enkeltfænomener sammen i en helhed. Som nævnt anslås dermed nogle af de centrale temaer, der udfoldes i metafysikken: allestedsnærværelse, singularitet, helhedsdannelse samt forholdet mellem historie og natur. Hvad angår Heideggers Hölderlintonkning tilslutter Løgstrup sig den tanke, at en metafysisk vrangforestilling giver sig udslag i en ødelæggende beherskerindstilling til naturen. Løgstrup overtager imidlertid ikke den latente fatalisme i Heideggers diagnose; det forhindres han i af den afgørende omstændighed er hans metafysik er *skabelsesfilosofi*.

Litteratur

- Andersen, Svend. 2021. "Løgstrup, Heidegger og Hitler. I *Førerskab og folkestyre. K.E. Løgstrups kronikker om nazismen*", red. Hans Hauge, Bjørn Rabjerg & Sasja E.M. Stopa. 146-153. København: Fønix.
- Bugge, David. 2009. *Løgstrup og litteraturen*. Aarhus: KLIM.
- Heidegger, Martin. 1963. *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt/M: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin. 1980. *Hölderlins Hymnen "Germanien" und "Der Rhein"*. Gesamtausgabe II. Abt.: Vorlesungen 1923-1944. Bd. 39. Frankfurt/M: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin. 1984. *Hölderlins Hymne "Der Ister"*. Gesamtausgabe II. Abt.: Vorlesungen 1923-1944. Bd. 53. Frankfurt/M: Vittorio Klostermann.
- Henrich, Dieter. 1992. *Der Grund im Bewußtsein. Untersuchungen zu Hölderlins Denken (1794-1795)*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Hölderlin, Friedrich. 1970. *Brød og vin og andre digte*. Oversat af Thorkild Bjørnvig. København: Brøndums forlag.
- Hölderlin, Friedrich. 2020. *Der Tod des Empedokles*. Hg. v. F. Beissner. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Hölderlin, Friedrich. 2020. *Sämtliche Gedichte und Hyperion*. Frankfurt/M: Insel Verlag.
- Knausgård, Karl Ove. 2012. *Min Kamp. Sjette bok roman*. Oslo: Forlaget Oktober.
- Leibniz, G.W. 1956. *Principes de la Nature et de la Grace fondé en Raison. Monadologie*. Hamburg: Verlag von Felix Meiner.
- Løgstrup, K.E. "Hölderlin – Heidegger. Kopi". Rosemarie og K. E. Løgstrup's arkiv, Æske 75.
- Løgstrup, K.E. "Hölderlin". Rosemarie og K. E. Løgstrup's arkiv, Æske 77.
- Løgstrup, K.E. 1944. "Om Meninger". *Tidehverv* 18: 69-70.
- Løgstrup, K.E. 1956. Nihilismen som den kristne tros alternativ. Aarhus Universitet: dublikeret manuskript.
- Løgstrup, K.E. 1962. "Opposition ved Søren Nordentofts disputats". *Tidehverv* 36: 3-9.

- Løgstrup, K.E. 1965. “Der Mensch in der Perspektive des Nihilismus. Moderne Kunst, Existentialismus und Empirismus und das Problem der Moral”. *Lutherische Rundschau* 15: 1-18.
- Løgstrup, K.E. 1970. “Eksistentialfilosofi og åpenbaringsteologi. Opposisjonsinnlegg ved lektor Aksel Valen-Sendstads doktordisputats lørdag 20. september 1969. *Norsk Teologisk Tidsskrift* 71: 1-29.
- Løgstrup, K.E. 1982. *System og symbol. Essays*. København: Gyldendal.
- Løgstrup, K.E. 2010. *Den etiske fordring*. Aarhus: KLIM.
- Løgstrup, K.E. 2013. *Ophav og omgivelse. Betragtninger over historie og natur*. Metafysik III. Aarhus: KLIM.
- Løgstrup, K.E.: *Skabelse og tilintetgørelse. Religionsfilosofiske betragtninger. Metafysik IV*. Aarhus: KLIM 2015.
- Safranski, Rüdiger. 2015. *Ein Meister aus Deutschland. Heidegger und seine Zeit*. Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch.
- Safranski, Rüdiger. 2019. *Hölderlin. Komm! Ins Offene, Freund! Biographie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning

Provst emeritus, cand.theol.

Holger Villadsen

Abstract: This article examines the place of the Gospel reading and the Creed in Danish liturgy. In the first centuries after the Reformation, the Gospel was sung from the altar followed by the Creed, normally a Danish hymn. The Gospel was read once more from the pulpit before the sermon. In the 19th century, the Gospel was often only read from the pulpit in connection with the sermon and the Creed gradually disappeared. At the end of the 19th century, a new lectionary was introduced with two years and two different Gospel readings: the first from the altar, the second from the pulpit as the text for the sermon. In the middle of the 20th century, the Creed was reinstated after the Gospel from the altar, but now as the Apostles' Creed. In 1992, the Danish Church got a new Service Book with three biblical readings: Old Testament, Epistle and Gospel. Here the Gospel is normally read from the pulpit and the Apostles' Creed read or sung from the altar after the Epistle.

Key words: Danish liturgy – order of worship – Gospel reading – the Creed – altar – pulpit – service book – hymn book – lectionary – half Mass

Indledning

Emnet for denne artikel er evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning siden reformationen. Det er et vigtigt punkt i højmesseordningens grundlæggende struktur, som der kun i begrænset omfang har været fokus på i litteraturen om dansk liturgi.

Der har i perioden været to placeringsmuligheder. Den første er fra alteret som den sidste og vigtigste af de bibelske læsninger. Det er en placering i forlængelse af den oldkirkelige og middelalderlige liturgi-tradition, hvor evangelielæsningen indgår som en del af højmessens liturgiske forløb.

Den anden placering er fra prædikestolen som prædiketekst i tæt sammenhæng med prædikenen. Det er en placering, der blev indført i forbindelse med reformationen og forudsatte, at der var en prædikestol, hvad der ofte ikke var tilfældet i den første tid efter reformationen. Der er kun få eksempler på senmiddelalderlige prædikestole i

Danmark, og de fleste kirker fik først prædikestole i sidste halvdel af 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet.

De to placeringsmuligheder findes i forskellige kombinationer, men det meste af tiden har det været et både-og, hvor den samme evangelietekst blev læst to gange. Den blev både sunget fra alteret som liturgisk læsning og læst fra prædikestolen som prædiketekst.

Indirekte vedrører spørgsmålet om evangelielæsningens placering også trosbekendelsens placering. For det meste har det været sådan, at trosbekendelsen fulgte efter den liturgiske evangelielæsning fra alteret. Sådan var det i de første århundreder efter reformationen i forlængelse af den middelalderlige tradition, og sådan var det også i en stor del af 1900-tallet.

I de perioder, hvor der ikke har været en fast evangelielæsning fra alteret, har trosbekendelsen skullet finde en anden plads. I 1800-tallet endte det med, at trosbekendelsen i praksis næsten ikke blev brugt i gudstjenesten. Og i højmesseordningen fra 1992 er trosbekendelsen som udgangspunkt placeret fra alteret efter den anden bibelske læsning, epistlen.

Emnet for denne artikel er ikke tidligere blevet behandlet selvstændigt og udførligt i artikler eller monogrfier. Højmesseordningen i dansk liturgi er naturligvis blevet behandlet i kirkehistoriske håndbøger, i liturgihistoriske fremstillinger og i monogrfier om fx. liturgisk musik, men der har ikke i disse sammenhænge været mulighed for at gå så meget i dybden med evangelielæsningens placering, som jeg har forsøgt i denne artikel, hvor jeg har koncentreret mig om en selvstændig læsning af de almindeligt anvendte kilder, samt forsøgt at inddrage supplerende kilder, som ikke tidligere har været brugt i denne sammenhæng.

Den første periode efter reformationen i Danmark

De grundlæggende bestemmelser om højmesseordningen i de første 150 år i Danmark efter reformationens indførelse findes i den danske Kirkeordinans fra 1539.¹ Hvis man i Kirkeordinansen holder sig til højmesseordningen alene, ser det tilsyneladende ud til, at der kun

1. Første danske tryk: *Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offvuer seet oc besegelet ...* Kiøbmanhaffn: Hans Wyngaardt 1542. Jeg bruger en moderne udgave: Martin Schwarz Lausten. *Kirkeordinansen 1537/1539. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Danie et Norwegie et Ducatum Sleswicensis Holtsatie etc. (1537). Den danske Kirkeordinans (1539).* Tekstudgave med indledning og noter. København: Akademisk Forlag 1989.

har været én evangelielæsning, nemlig evangelielæsningen fra alteret efterfulgt af trosbekendelsen i form af trossalmen samt prædikenen.

Ifølge Kirkeordinansens anvisninger skal præsten fra alteret læse epistlen på dansk vendt mod folket. Efter epistellæsningen synges et halleluja og en dansk salme. Og derefter læser præsten evangeliet fra alteret:

Nu wender hand seg til folcked igien, oc læss Euangelium paa danske, med denne begyndelse, disse efterfølgende ord etc. Der nest vender hand seg atter til Alterid oc begynder, Credo in unum Deum etc. Der efter siungis paa Danske Wy troe allesammen paa een Gud etc. Her efter skal nu den wonlige predicken skee, oc naar hun er vde, ere der da de som wille berettis, saa berede seg dennom brød oc win, ... (Lausten 1989, 170-171).

I højmesseordningens liturgiske forløb er evangelielæsningen placeret efter epistellæsningen. Det er en generel tendens i alle klassiske perikopeordninger, at de bibelske læsninger læses i en stigende rangrækkefølge, og at evangelielæsningen er placeret som den sidste og vigtigste læsning.

Umiddelbart efter evangelielæsningen følger trosbekendelsen i form af en trossalme. Den intones af præsten, og synges derefter på dansk.

Stedet for evangelielæsningen er alteret. Det fremgår klart af konteksten i Kirkeordinansen. Præsten går for alteret under Confiteor og bliver der under den første del af gudstjenesten. Præstens placering ved alteret under evangelielæsningen fremgår indirekte af bemærkningen om, at han efter læsningen igen vender sig mod alteret under trosbekendelsen.

Det er et generelt træk i de klassiske liturgier, at evangelielæsningen fremhæves i forhold til den eller de forudgående læsninger.² En sådan fremhævelse er der så godt som ikke spor af i Kirkeordinansen. En antydning af en fremhævelse findes måske i, at der er en anvisning om, hvordan evangelielæsningen skal indledes. Og en anden antydning findes måske i det træk, at evangelielæsningen efterfølges af trosbekendelsen.

Præsten har været iført messeklæder under evangelielæsningen, men det er ikke en speciel fremhævelse af evangelielæsningen, for det har han været under det meste af gudstjenesten, eller måske under

2. Eksempler på evangelielæsningens særlige status i forhold til de andre bibelske læsninger kan findes fx hos Josef Andreas Jungmann. *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. Fünfte, verbesserte Auflage. Freiburg: Herder 1962, bind 1, 565-583.

hele gudstjenesten. I indledningen til afsnittet om højmissen står der, at præsten er iført de sædvanlige messeklæder (Lausten 1989, 166). Og der står ikke noget om, at han aflægger messeklæderne før til allersidst efter velsignelsen og den sidste salme (Lausten 1989, 173).

Prædiken indledt med evangelielæsning

I det meste af den eksisterende sekundærlitteratur om dansk liturgihistorie regner man med, at der i den danske højmesseordning i denne periode kun har været én evangelielæsning.³ Men hvis man inddrager andre kilder, ser det ud til, at evangelielæsningen fra alteret også i denne første fase af dansk liturgi er blevet gentaget i forbindelse med prædikenen, ligesom det er tilfældet i den efterfølgende ordning fra Kirkeritualet 1685.⁴

Umiddelbart efter højmesseordningen er der i Kirkeordinansen et kapitel om prædikenen. Efter en kort generel indledning står der:

Først skal hand da, som prædickendis vorder, formane folcket til at paakalde Guds Hielp, Dernest skal hand fortellie Texten som skal forklares, oc siden vdlægge hende, Oc ey skal hand forlunge sin prædicken offuer een tyme (Lausten 1989, 174).

Der ser ikke ud til at være tale om en egentlig gentagelse af oplæsningen af evangeliet, kun om en genfortælling eller en parafrase af teksten som indledning til prædikenen.

Uanset hvad meningen har været med ordlyden i Kirkeordinansen, præciserer biskopperne på et bispemøde i 1540 bestemmelsen om indledningen til prædikenen sådan, at evangelieteksten skal læses. Det er ikke nok at genfortælle den. Beslutningen på bispemødet lød således: “De concione: ... Textus euangelii recitetur simpliciter primum sine omni adiectione glosematum, post explicetur etc.”⁵

Denne beslutning om en gentagelse af evangelielæsningen uden tilføjelser og bemærkninger svarer ret nøje til de senere bestemmelser i

3. Se fx Bent Flemming Nielsen. *Højmissen: Historie og teologi*. København: Eksistensen 2020, 87-88; Søren Sørensen. *Kirkens Liturgi*. 2. rev. udgave. København: Wilhelm Hansens Musikforlag 1969, 64; K.E. Skydsgaard. “Kirkens Gudstjeneste”. I *Haandbog i Kristendomskundskab*, red. Aage Bentzen m.fl. København: Munksgaard 1943, bind 6, 40.

4. Jf. oversigten hos Christian Thodberg. *Den forsømte Gudstjeneste*. København: Gad 1965, 70-71. Her forudsættes det også, at der i denne periode er en evangelielæsning fra prædikestolen forud for prædikenen.

5. Holger Fr. Rørdam. *Danske Kirkelove ... fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, bind I, 154. Kjøbenhavn: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1883.

Kirkeritualet 1685, og jeg formoder, at Kirkeritualets bestemmelser på dette punkt kun er en forlængelse af regler og praksis i de første 150 år efter reformationen.⁶

I samme retning peger Kirkeordinansens anvisninger om, at præster på landet indtil videre må oplæse prædikenen fra en dansk postille (Lausten 1989, 176). Postillerne var nemlig ikke kun prædikensamlinger, men også perikopebøger med højmessens bibelske læsninger i dansk oversættelse. Det gælder fx Hans Tausens postille fra 1539.⁷ Bibelteksterne er i Hans Tausens postille trykt med større typer end prædikenen og fremhæves på den måde som et vigtigt element i postillen. Så hvis præsten læste prædikenen af en postille, ville han naturligt indlede med at læse evangelieperikopen.

Vormordsens messehåndbog med højmesseordning

Et samtidigt eksempel på en højmesseordning, der har to evangelielæsninger, først en liturgisk læsning fra alteret og dernæst en homiletisk gentagelse af evangeliet, findes i Vormordsens messehåndbog fra 1539.⁸ Frans Vormorsen var den første lutherske biskop i det tidligere ærkebispesæde i Lund og deltog i forhandlingerne forud for Kirkeordinansen. Han var i 1537 blevet indsat som superintendent sammen de andre nye lutherske superintendenter.

Vormordsens messehåndbog er en bog af en anden type end den latinske kirkeordinans, som er en lovbog med de overordnede regler for den danske kirkes virksomhed, herunder også en kort beskrivelse af hovedlinjerne i højmassen. Men Kirkeordinansen indeholder ikke de relevante tekster til højmassen, hverken de faste tekster eller de kirkeårsvariable. Og den latinske version fra 1537 var desuden ikke anvendelig i praksis, når højmassen efter de nye regler i stort omfang skulle holdes på dansk.

Vormorsen har derfor tilsyneladende ment, at der var brug for en praktisk håndbog på dansk med alle de relevante tekster på dansk og

6. Jf. Svend Borregaard. *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*. København: Gad 1953, 112.

7. Hans Tausens postille er trykt i 1539 og består af tre dele: 1) *Winterdelen aff Postillen*, 2) *Sommerdelen aff Postillen* samt 3) *Wor Herres Jesu Christi Hellige Passies oc pinsels hystori*. Moderne faksimileudgave: Bjørn Kornerup. *Hans Tausens Postil*. Med Indledning og Noter. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, bind I-II. København: Munksgaard 1934.

8. [Frans Vormorsen:] *Een gantske nyttelig oc alle sogneprester oc predicanter nødvendigt Handbog Om den rette Euangeliske Messe ...* Malmø: Oluf Ulriksen 1539. Moderne faksimileudgave i S.H. Poulsen. *Danske messebøger fra reformationstiden*. Udgivet i facsimile af Universitets-Jubilæets danske Samfund med en liturgihistorisk redegørelse. København: J.H. Schultz 1959.

med de nødvendige noder. Han overlod arbejdet til Claus Mortensen, der var sognepræst i Malmø. Vormordsens forord er underskrevet i efteråret 1538, og bogen er derfor udarbejdet efter den latinske kirkeordinans fra 1537 og før den officielle danske version af kirkeordinansen, der blev godkendt i 1539 og trykt i 1542.

Messehåndbogen forsøger angiveligt at være i overensstemmelse med den latinske ordinans. Det fremgår af titelbladet, af flere henvisninger til ordinansen undervejs i teksten samt af et ordret citat på latin fra ordinansen om, hvordan der skal holdes messe, når der ikke er nogen, der skal til alters.⁹

Bughagen lod efterfølgende til at mene, at håndbogen på nogle punkter afveg fra Kirkeordinansen, især ved at bringe nadverpræfationer på dansk med latinske (gregorianske) noder. Og derfor kom der i den danske kirkeordinans fra 1539 nogle nye skærpede censurbestemmelser i forhold til den latinske kirkeordinans fra 1537 (Lausten 1989, 231-232). Men efter min vurdering er denne efterfølgende indirekte kritik og censur ikke relevant for de uddybende bestemmelser om evangelielæsningerne i Vormordsens messehåndbog. Den ser på dette punkt ud til at være en bedre og udførligere kilde til datidens praksis end Kirkeordinansen.

Evangelielæsningen fra alteret følger efter epistel, halleluja og salmesang. Og efter evangelielæsningen synges trosbekendelsen. Trosbekendelsen synges under alle omstændigheder som en dansk salme, men er der en latinskole knyttet til kirken, synges først Nikænum på latin. Om evangelielæsningen fra alteret står der:

Her effter vender presten sig til folked och less Euangelium siendis: Herren vere med eder. Folked suarer Oc medt din aandt. Presten siger: Desse effterfølgende euangelii ord bescriffuer oss S Mat. Folked suarer Gud vere loff for sit gladelige bodscaff. Saa leser hand da det hellige euangelium med seduanlige noder, som falder om samme dag oc findis i det ny testamente (Vormordsen 1539, blad C iii).

I håndbogen er der anført noder til den indledende hilsen og til dialogen forud for selve evangelielæsningen. I store træk svarer tekst og noder til det, som man senere finder i Thomissøns salmebog fra 1569, så der er en vis sandsynlighed for, at det er håndbogens lidt mere udførlige indledning til evangelielæsningen, der bedst afspejler praksis i de første årtier efter Kirkeordinansen.

9. Vormordsen 1539, blad Gii^v, er et citat fra den latinske kirkeordinans; jf. Lausten 1989, 104.

Både epistlen og evangeliet læses ifølge håndbogen 1539 med de sædvanlige noder. De er altså blevet sunget eller messet. Og det er formentlig også den praksis, som ordinansen forudsætter, selv om der i den latinske version fra 1537 kun står, at evangeliet læses (Lausten 1989, 103), og tilsvarende i den danske version fra 1539 (Lausten 1989, 170).

Det fremgår af konteksten i Vormordsens håndbog, at præsten læser evangeliet fra alteret iført messeklæder. Men når præsten efter trosbekendelsen og salmen "Nu bede vi den Helligånd" går i prædikestolen, er det uden messehagel.

Oc naar Credo er ude med dene loffsang Nu bede vi den helligaand, som idelige for predicken siunges skal Saa gaar presten uden hagelsen i predikestolen, formanendis folcked at paakalle gudz naadis hielp oc den helligaandz delactighed vid Jesum cristum faldendis ydmygelige paa deris kne. Siden leeser hand klarlige den hellige euangelii text. Oc naar hun eer ude Begynder hand at forklare hende fra første oc til det siste ... (Vormordsen 1539, blad D iii^v).

Messehåndbogen beskriver klart to evangelielæsninger i højmissen, men de liturgiske omstændigheder omkring de to evangelielæsninger er tydeligt forskellige. Første gang fra alteret er det med messehagel, anden gang fra prædikestolen er det uden. Fra alteret messer præsten, mens han fra prædikestolen sandsynligvis kun læser. Fra alteret indleder præsten med hilsen og dialog med menighedssvaret "Gud vere loff for sit gladelige bodscaff", mens præsten fra prædikestolen indleder oplæsningen direkte efter at have opfordret menigheden til falde på knæ og bede en bøn.

Lidt forenklet kan det måske formuleres således, at den første evangelielæsning fra alteret er en liturgisk læsning og den anden en homiletisk læsning. Hvor den første læsning er et selvstændigt led i højmissens liturgiske forløb, betragtes den anden læsning fra prædikestolen som en del af prædikenen.

Messehåndbogen 1539 har på nogle punkter en selvstændig tolkning af Kirkeordinansen, som ikke får tilslutning i eftertiden, men hvad angår evangelielæsningen fra prædikestolen ser det ud til, at det bliver denne linje, der bliver den dominerende i de næste to århundreder. Og det er den ordning, som de danske superintendenter aftaler på mødet i København 1540.

Andre kilder fra 1500-tallet

Peder Palladius' alterbog fra 1556 er en anden vigtig kilde til dansk liturgi.¹⁰ Den form og det indhold han giver alterbogen, kommer til at bestemme en linje i dansk liturgi helt frem til 1901, og også længere frem. Alterbogen indeholder kirkeårets tekster: indledningskollekterne, epistlerne og evangelierne. Derudover findes nadverritualet, brudevielsesritualet og dåbsritualet. Det meste af det præsten skulle bruge jævnlige, var samlet i en liturgisk brugsbog. Men der var ikke nogen samlet højmesseordning.

Efter Vormordsen var der ikke nogen, der vovede eller fik lov til at trykke en liturgisk håndbog med en samlet højmesseordning for midt i 1900-tallet. Man vil derfor lede forgæves i alterbøgerne eller andre liturgiske bøger efter nogenlunde komplette anvisninger om højmessens forløb.

Man kan dog i Palladius' forord finde en indirekte omtale af den dobbelte evangelielæsning. Palladius argumenterer for alterbogens praktiske anvendelighed i gudstjenesten i stedet for en bibel (Jakobsen 1918, 43). Den nye helbibel, Christian III's bibel fra 1550, var for stor og tung at bruge i kirken, når præsten skal vende sig om fra alteret mod almuen og læse af Bibelen. Og den var også for uhandterlig at tage med op på prædikestolen. Bibelen skulle formentlig tages med op på prædikestolen, fordi evangeliet skulle læses endnu en gang i forbindelse med prædikenen. Derfor har Palladius fået sine medbrødres samtykke til at lade trykke en mindre og mere praktisk bog, som dog samtidigt havde en tilpas stor typografi. Og den skulle altså bruges både fra alteret og fra prædikestolen.

I Hans Thomisson's salmebog fra 1569 er der til sidst i bogen en oversigt over højmessens gang.¹¹ Der er dog ikke tale om en egentlig højmesseordning med alle de relevante faste tekster til præsten, degnen og menigheden. Det er kun et register med højmessens hovedpunkter og henvisninger til de relevante salmer i salmebogen. Desuden er der i registret tekst og noder til de gudstjenesteled, hvor "Degnen oc Folckit" skal svare eller fortsætte efter præstens intonation.

Beskrivelsen af evangelielæsningen fra alteret svarer i store træk til beskrivelsen i Vormordsens messehåndbog:

10. Petrus Palladius. *Søndagers Oc helige dagers Episteler oc Euangelia met Collecter oc andet at bruge vdi Christi Naduere effter Ordinantzens lydelse*. Weydeborgk: Hans Walter 1556. Moderne udgave: Lis Jakobsen. *Peder Palladius, Den ældste danske Alterbog, 1556*, udgivet efter originalen. København: Gyldendal 1918.

11. Hans Thomisson. *Den danske Psalmebog met mange Christelige Psalmer*. Kiøbenhaffn: Laurentz Benedicht 1569. Moderne faksimileudgave med samme titelblad som originalen. København: Levin & Munksgaard 1933.

Der effter vender Presten sig til Folckit, oc læss Euangelium aff Alterbogen, saaledis: Herren være met eder. Degnen oc Folckit suarer: Oc met din Aand. Presten siger fremdelis: Disse effterfølgendis Ord bescriffuer oss den hellig Lucas Euangelista. Degnen oc Folckit suarer: Gud være loffuit for sit gladeligt budskab (Thomissøn 1569, blad Aaa iiiii*).

Derefter fortsætter præsten med at synge evangeliet. Salmebogen indeholder noder med eksempler på de relevante melodiforløb, og der er også noder i det anførte citat. Det forudsættes klart, at præsten har sunget evangelieteksten, og at læsningen er foregået fra alteret.

I forbindelse med prædikenen anføres det i overensstemmelse med Kirkeordinansen, at præsten skal indlede med en formaning til bøn (Thomissøn 1569, blad Aaa v^r). Men der anføres ikke noget om en evangelielæsning fra prædikestolen. Efter min vurdering kan man dog ikke bruge det til at konkludere, at der ikke har været nogen evangelielæsning fra prædikestolen. Salmebogen er en brugsbog, og den er primært beregnet til degnen og folket, ikke til præsten. I omtalen af nadverritualet anføres eksempelvis hverken Fadervor eller indstiftelsesordene, men der henvises til tekster og noder i alterbogen, som er præstens bog.

Kort tid efter Thomissøns salmebog udkom Niels Jespersøns *graduale* i 1573.¹² *Gradualet* er primært beregnet til at bruges ved bykirker med tilknyttede latinskoler og indeholder især de gudstjenestelid, der kunne synges på latin, herunder især introitus og halleluja. *Gradualet* indeholder ikke nogen egentlig beskrivelse af højmessens gang, men to bisætninger viser formentlig, at prædiketeksten normalt blev læst fra prædikestolen. Ved gudstjenesten juledag synges et prædikestolsvers tre gange, "før end teksten oplæssis" (Jespersøn 1573, 53). Tilsvarende anføres ved påskedagsgudstjenesten (199). Jeg formoder, at det ikke er en særregel for højtidsgudstjenesterne, men en generel regel.¹³

I de danske kilder fra perioden har jeg ikke fundet begrundelser eller uddybende argumenter for evangelielæsningernes placering og funktion. Men det kan man i den svenske højmesseordning, hvor man har haft en tilsvarende dobbelt evangelielæsning fra 1571 til 1811 ifølge de officielle kirkeordninger og håndbøger. I den svenske kirkeordning fra 1571 blev evangeliet først læst fra alteret, og derefter

12. Niels Jespersøn. *Gradual. En Allmindelig Sangbog ... effter Ordinantzens lydelse*. Kjøbenhaffn: Laurentz Benedicht 1573. Moderne faksimileudgave: *Niels Jespersøns Graduale 1573*. Udg. af Dansk Organist- og Kantorsamfund og Samfundet Dansk Kirkesang. København: Dan Fog Musikforlag 1986.

13. Men det kunne på den anden side godt være en særregel, fordi evangeliet på de store helligdage i denne periode blev sunget på latin.

blev det gentaget på prædikestolen “på thet folket teste bätter må minnas orden, och teste snarare merckia huru hwart stycke för sigh j vthlägningenne warder förhandlat”.¹⁴ En tilsvarende begrundelse for den dobbelte evangelielæsning i dansk sammenhæng forekommer ret sandsynlig.

En anden mulig forklaring på den dobbelte evangelielæsning kan være, at det er en fortsættelse af en senmiddelalderlig tradition. I et eller andet omfang blev der også prædikeret på dansk i senmiddelalderen. Når messens perikoper havde været læst på latin, var der brug for en oversættelse af evangelieperikopen til dansk forud for prædikenen. Og det kan være en sådan tradition, der er blevet fortsat efter reformationen, selv om evangelieperikopen nu var blevet messet på dansk fra alteret.

Et eksempel på, at der før reformationen har eksisteret danske oversættelser af bibelperikoperne til kirkeårets søn- og helligdage, findes i Christiern Pedersens postille fra 1515. Den går almindeligvis under navnet “Jærtegnspostille”, men det er i nogen grad et misvisende navn, fordi bogen også indeholder en dansk oversættelse af bibelperikoperne til kirkeårets søn- og helligdage. Karakteristisk er den originale titel på postillen: *Alle Epistler oc Euangelia som lesiss alle Søndage om aared, sammeledis Jule dag, Paaske dagh, Pingetz dag, meth deriss udtydning oc glose oc eth Jertegen til huer dag ...*¹⁵ Titlen viser, at den danske bibeloversættelse var et vigtigt punkt i postillen. Og oversættelserne ville kunne bruges i forbindelse med danske prædikener ved latinske gudstjenester før reformationen.

Dobbelt evangelielæsning i Kirkeritualet 1685

Efter enevældens indførelse i 1660 blev den overordnede lovgivning samlet i Danske Lov fra 1683. De kirkeretslige bestemmelser findes i lovens anden bog “Om Religionen og Geistligheden”, hvor der er et kapitel 4 om gudstjenesten og prædikenen og et kapitel 5 om sakramenterne dåb og nadver, samt skriftemål. Der findes dog ikke detaljerede bestemmelser om højmesseordningen i Danske Lov. I stedet henvises til liturgisk praksis i Vor Frue Kirke i København og til det forordnede ritual (Danske Lov 2-4-4).

14. Citeret fra Carl Henrik Martling. *Svensk liturgihistoria*. Stockholm: Verbum 1992, 216.

15. Første udgave trykt i Paris 1515. Moderne udgave i: *Christiern Pedersens Jærtegnspostil, I. Vinterparten, II. Sommerparten*, udg. af C.J. Brandt & R.Th. Fenger. Kjøbenhavn: Gyldendal 1850-1851.

Det forordnede ritual udkom to år senere under titlen: *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*.¹⁶ Ritualen er udarbejdet af en kommission, hvor den afgørende person har været biskop Hans Bagger. Efterfølgende er udkastet blevet gennemgået af en revisionskommission og endeligt godkendt i 1685 af kong Christian den Femte.¹⁷

De afgørende bestemmelser om højmesse findes i Kirkeritualens første kapitel, der handler om gudstjenesten i kirken (Kirke-Ritual 1985, 9-26). Gudstjenestekapitlet er underinddelt i to artikler: første artikel handler om søndage og helligdage, og anden artikel om fredage og onsdage. Og på søndagene er der to forskellige former. Ved den tidlige gudstjeneste, froprædikenen, er der hverken messe fra alteret eller nadver, mens der ved højmesse bliver messet fra alteret og holdes nadver, hvis der er nadvergæster. Søndagens højmesse er altså kun én ud af flere forskellige gudstjenesteformer.

I bestemmelserne om søndagens højmesse er det tydeligt, at der er to evangelielæsninger; den første bliver messet fra alteret, og den anden bliver læst fra prædikestolen. Efter at epistlen er blevet messet fra alteret, synges en kort salme, der stemmer overens med epistlen. Derefter kommer evangelielæsningen fra alteret:

Der paa vender Præsten sig atter om til Folket og med høj Røst og lydelig Stemme efter sædvane synger Evangelium med denne Begyndelse:

Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.N.

Choret svarer: Gud være lovet for sit gladelige Budskab.

Eller og: Priis og ære være dig HERRE!

Der paa synger hand det gandske Evangelium, som hører til Dagen, og naar det er Ende, vender hand sig til Alteret igien og begynder:

Vi tro allesammen paa een Gud etc.

Hvilken siden af Menigheden og paa Orgelverket forfølgs indtil Enden.

Efter Evangelium er udsjunget for Alteret, ringis udi Prædikestolen med de smaa Klokker, ligesom sædvanligt er (Kirke-Ritual 1985, 14).

I forhold til Kirkeordinansen 1539 repræsenterer Kirkeritualen 1685 ikke noget afgørende nyt på dette punkt. Der er grundlæggende ikke tale om et nybrud eller en afgørende forandring, men om en ajourføring og kodificering af praksis, som det havde udviklet sig siden 1539.

16. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*. København: Joachim Schmedtgen 1685. Moderne udgave: *Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual, 1685-1985*. Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi. Skarrild 1985. [Forkortet: Kirke-Ritual 1985].

17. Jf. Borregaard 1953, som inddrager et manuskript med Hans Baggers egne ændringsforslag til Kirkeritualen.

Der findes fortsat ikke nogen egentlig højmesseordning med alle de relevante faste tekster. Kirkeritualet 1685 er heller ikke en egentlig liturgisk brugsbog, men snarere en samling af love og bestemmelser.

Kirkeritualet 1685 følges op af en revideret alterbog i 1688 med forord af Hans Bagger: *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge*.¹⁸ Men også alterbogen 1688 holder sig i hovedsagen til det spor, som blev lagt af Palladius i 1556.

Der er ifølge Kirkeritualet fortsat to perikoper fra Bibelen: epistlen og evangeliet. Og evangelielæsningen finder sted fra alteret, ligesom epistlen. Det fremgår nu helt tydeligt, at evangeliet synges (messes). Dialogen forud for evangelielæsningen, som kun var antydnet i Kirkeordinansen, er nu anført med tekst for både præst og kor (menigheden). Teksten er i hovedtræk den samme som i Vormordsens Messehåndbog 1539 og Thomissøns salmebog 1569. Derimod findes der påfaldende nok ikke noder i de liturgiske bøger fra denne periode. Der henvises blot til sædvane.

En nyskabelse i forhold til Kirkeordinansen er, at der henvises til en klokkeringning "ligesom sædvanligt er" efter evangelielæsningen fra alteret. Konteksten i Kirkeritualet tyder på, at meningen med klokkeringningen er at fremhæve evangelielæsningen.¹⁹

Efter evangelielæsningen følger trosbekendelsen. Det ligger nu helt fast, at trosbekendelsen synges i form af en salme. Men rækkefølgen er der ikke ændret på. Trosbekendelsen følger fortsat umiddelbart efter evangelielæsningen fra alteret. Det er nu ikke længere en mulighed på særlige højtidssage eller i bykirker med latinskoler at synge Nikænum på latin med gregorianske noder.

Når præsten er gået på prædikestolen, synges ifølge Kirkeritualet først en kort salme over søndagens evangelium. Og derefter følger anvisningen om, hvad præsten skal gøre på prædikestolen.

Præsten, eller hvo, som Prædiker skal allerførst formane Folket til Bøn og Paakaldelse om Guds hielp i denne hellige Forrretning og der paa læse, som sædvanligt, HERrens Bøn: Fader vor du som est i Himmelen etc.
Dernest skal hand tydeligen oplæse Texten, som skal forklarís, og siden klarligen udlegge den, dog ikke over en Time (Kirke-Ritual 1985, 15).

18. [Bagger, Hans]. *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge*. Kiøbenhavn: Joachim Schmedtgen 1688.

19. Jf. Urban Schrøders noter i Kirke-Ritual 1985, 148; samt Borregaard 1953, 110. En anden tolkning af ringningen findes hos Helge Fæhn. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformationen til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget 1994, 54. Fæhn går ud fra, at ringningen skulle signalere, at nu kom det vigtigste i gudstjenesten, nemlig prædikenen, men omtaler dog også muligheden af, at ringningen oprindeligt skulle fremhæve det første højdepunkt i messen, nemlig evangelielæsningen.

Det er helt tydeligt, at evangelielæsningen gentages fra prædikestolen, selv om den allerede har været messet fra alteret. De liturgiske og praktiske omstændigheder er dog forskellige ved de to evangelielæsninger. Fra alteret messes evangeliet, og præsten er iført messeklæder. På prædikestolen læses teksten, og præsten er ikke længere iført messehagel.

I forhold til Kirkeordinansen udvider Kirkeritualet indledningen på prædikestolen med salmesang og Fadervor, men gentagelsen af evangelielæsningen på prædikestolen ser ud til at være en fortsættelse af regler og praksis siden 1540. Der er på dette punkt ikke tale om en nyskabelse.²⁰ Det gælder formentlig også nogle af udvidelserne. Om Fadervor til indledning på prædikestolen anfører Kirkeritualet, at den læses som sædvanligt. Og de salmevers, som Kirkeritualet anfører efter Fadervor en stor del af kirkeåret, er de samme som i Thomissøns salmebog og i Jespersøns graduale.²¹

Kritik i 1700-tallet af dobbelt evangelielæsning

I princippet har Kirkeritualets regler om en dobbelt evangelielæsning været gældende frem til indførelsen af anden tekstrække i slutningen af 1800-tallet. Og her fik den dobbelte evangelielæsning en fortsættelse i en anden form. Det var ikke længere den samme evangelieperikope, der blev læst to gange, men to forskellige evangelieperikoper.

Ordningen med en dobbelt evangelielæsning begyndte dog allerede at blive kritiseret i 1700-tallet. I første omgang kan kritikken betragtes som en indirekte bekræftelse af, at ordningen med den dobbelte evangelielæsning var i faktisk brug i 1700-tallet – eller i det mindste, at reglerne blev betragtet som gældende. Kritikken banede vej for en udbredt brug af “halv messe” i 1800-tallet. I den halve messe var der kun én evangelielæsning, og den foregik fra prædikestolen i tæt sammenhæng med prædikenen.

En markant repræsentant for den tidlige kritik af den dobbelte evangelielæsning i Kirkeritualet er biskop Peder Hersleb, som i 1735 efter anmodning indsendte et udførligt votum med kritik af den eksisterende ordning samt forslag til ændringer.²² Han spørger kritisk:

20. Jf. Borregaard 1953, 111-112; samt Urban Schrøders noter i Kirke-Ritual 1985, 148-149.

21. Jf. Sørensen 1969, 78.

22. Udgivet af P.G. Lindhardt. *Kirke-Ritualet og pietismen. Biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685*. København: Akademisk Forlag 1986.

... hvorfor skal det Evangelium, som tydelig og forstaaelig oplæses paa Prædikke-Stolen, og der forklares, dog synges først for Alteret? hvor sielden Meenigheden kand høre hvad der siunges, naar Kjerken er stoer og Præsten har ikke des sterckere Røst, da end Sangen gjør det u-forstaaelig, om end Røsten er god? (Lindhardt 1986, 21).

Hersleb er kritisk over for den dobbelte evangelielæsning og foreslår den afskaffet. Indirekte bevidner han, at den dobbelte evangelielæsning fortsat er almindelig praksis i første del af 1700-tallet. Den plads for evangelielæsningen, som Hersleb ser ud til at foretrække, er oplæsningen fra prædikestolen i tæt tilknytning til prædikenen.

Generelt er han kritisk over for, at præsten messer. Han anser det for en papistisk uorden og vil foretrække, at præsten nøjes med at læse. Og det kunne godt se ud til, at han foretrak, at slet ikke nogen af læsningerne foregik fra alteret, men at præsten i stedet for at messe den traditionelle epistel fra alteret læste fra kordøren først et kapitel fra Det Gamle Testamente og derefter et kapitel fra Det Nye Testamente (Lindhardt 1986, 22).

Herslebs forslag ser ud til at befinde sig på to niveauer. Et ideelt niveau med forslag til radikale ændringer, og et jordnært niveau med mindre justeringer. På det sidste niveau foreslår han, at evangelielæsningen bør indledes med salutation før evangelieintroduktionen, sådan som det er almindelig praksis. Denne salutation er ikke omtalt i Kirkeritualet. Og man kan også lige så godt udelade evangeliesvaret "Priis og ære være dig Herre", for det er man holdt op med at bruge, selv om det står som en mulighed i Kirkeritualet (Lindhardt 1986, 30). Her ser han ud til at forudsætte, at der fortsat er en evangelielæsning fra alteret, og formentlig også, at den bliver messet.

I sidste del af 1700-tallet kritiserer Henrich Ussing, at præsterne skal spille tiden med at messe kollekten og de bibelske læsninger fra alteret.²³ Han anser det for at være en levning fra den ørkesløse katolske gudstjeneste. Men ifølge de gældende love er det en pligt for præsterne at messe (synges), og der er ingen dispensationsmuligheder. Han foreslår derfor, at lovene bliver ændret, sådan at præster ikke længere har pligt til at messe. Og folk er flere steder allerede mere eller mindre blevet vant til det, fordi en del præster er begyndt at holde "halv Messe". Så det vil nok ikke blive svært at vænne dem til, at der slet ikke bliver messet. Ussing skriver:

23. Henrich Ussing. *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer*, 4. Deel, 1. Bind. Sorø: J. Lindgrens Enke 1788.

Da endeel Præster ogsaa allerede – vi vil antage altid, for at vinde Tid til noget vigtigere – saa temmelig har begyndt at holde halv Messe isteden for heel, og mange Dage ganske at udelade den, skiønt Lovene just ikke give Frihed til nogen af Delene (Rit. pag. 11), saa vil det heller ikke nu være saa vanskeligt at vænne Folket til at ganske undvære den, naar det bliver Alvor, og det bør blive Alvor; ... (Ussing 1788, 366).

Begrebet “halv Messe”, der her bliver brugt af Ussing i sidste del af 1700-tallet, har måske sin baggrund i en formulering i Kirkeritualet. Ifølge Kirkeritualet skal der på søndage og helligdage holdes “fuld Messe til Høj-Prædiken” (Kirke-Ritual 1985, 12). Denne formulering skyldes måske, at der allerede i 1685 var nogen, der ikke holdt fuld messe, og at det derfor var nødvendigt at indskærpe, at der skal holdes fuld messe.²⁴

Opslaget om “messe” i Matthias Moths ordbog, der dækker det danske sprog omkring 1700, peger i retning af, at “halv messe” var et kendt fænomen allerede omkring år 1700.²⁵ Ordbogen definerer fuld messe som en gudstjeneste, hvor både epistel og evangelium messes fra alteret, mens det ved en halv messe (missa dimidiata) kun er epistlen, der messes fra alteret.

De officielle regler fastholder i 1700-tallet reglen fra Kirkeritualet om, at der er to evangelielæsninger, men praksis er i færd med at ændre sig, sådan at der kun er én evangelielæsning, og den er fra prædikestolen.

Halv messe i 1800-tallet og ingen evangelielæsning fra alteret

I 1798 udkom *Evangelisk-kristelig Psalmebog*, som mere uformelt kaldes Balles salmebog. Hvor Kingos salmebog fra 1699 tydeligt knyttede sig til højmesseordningen i Kirkeritualet og var en del af en del af den samlede pakke, har Balles salmebog 100 år senere et mere frit forhold til Kirkeritualets højmesseordning og understøtter ikke ordningen i samme omfang som Kingos salmebog.

Det kommer klart til udtryk i et opfølgende kongeligt reskript fra 18. juni 1802 om salmevalget i de menigheder, som bruger Balles sal-

24. Jf. Borregaard 1953, 169, der gør opmærksom på, at Hans Bagger allerede ved et landemøde i 1692 var nødt til at indskærpe, at der altid skal være fuld messe, og at både epistel og evangelium skal læses fra alteret.

25. Matthias Morth (1649-1719) skrev en ordbog, der ikke blev trykt, men er bevaret i 62 håndskrevne foliobind. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab har gjort værket digitalt tilgængelig fra <https://mothsordbog.dk> (set 01.12.2020).

mebog.²⁶ Formelt set vedrører reskriptet kun salmevalget, men i realiteten ændrer det på højmesseordningen på nogle vigtige punkter, herunder trosbekendelsens placering og evangelielæsningens placering.

Den indledende kyriesalme fra Kirkeritualet erstattes ifølge reskriptet af en almindelig indgangssalme (nr. 371-378). Og derefter intonerer præsten fra alteret enten trossalmen (nr. 1, Vi troe, vi Alle troe paa Gud) eller gloriasalmen (nr. 3, Alene Gud i Himmerig), som derefter fortsættes af menigheden. De to salmer bruges skiftevis den ene og den anden søn- og helligdag.

Trosbekendelsen har altså efter dette reskript ikke længere sin faste plads efter evangelielæsningen fra alteret. Den er blevet til en næsten almindelig salme med et nummer, og den bliver kun brugt hver anden gang, der holdes gudstjeneste. En af årsagerne til denne regel er formentlig, at reskriptet også ophæver forpligtelsen til altid at holde "fuld Messe" og messe evangeliet fra alteret. Dermed mister trosbekendelsen sit tilknytningspunkt i højmassen som opfølgning eller afslutning af evangelielæsningen. Reskriptets punkt 4 og 5 lyder:

... 4) at Evangelium, naar fuld Messe holdes, derpaa skulde messes for Alteret, og derefter synges Psalmen No. 235 [Dig bede vi, o hellig Aand]; med sidste Vers af Psalmen maatte Præsten gaa paa Prædikestolen; 5) men at, naar fuld Messe bortfalder (paa det at Tid kunde levnes efter Prædikenen til Catechisation, Communion og ministeriale Forretninger), maatte synges en af Præsten valgt Psalme, som ikke maatte være kortere end 2 Vers, da Sangeren ligeledes fremtræder i Chordøren for at forelæse det 1ste Vers, og med det sidste Vers gaar Prædikanten paa Prædikestolen ... (Fogtman 1810, 621-622).

Ifølge reskriptet er der altså valgmulighed mellem at holde fuld messe, hvor evangeliet messes fra alteret, og ikke holde fuld messe. Reskriptet beskriver ikke direkte, hvad det er, der bortfalder, når ikke holdes fuld messe, men læst i sammenhængen kan der næppe være tvivl om, at det er evangelielæsningen fra alteret, der bortfalder. Under alle omstændigheder læses evangeliet fra prædikestolen forud for prædikenen, og denne placering er på vej til i 1800-tallet at blive evangelielæsningens primære placering i højmassen.

26. Rescript (til Biskoppen over Sjellands-Stift), ang. Gudstjenesten, hvor den evangelisk-christelige Psalmebog i dette Stifts menigheder er eller vorder indført. Aftrykt i: Laurids Fogtman. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsvis udgivne i chronologisk Orden*, VI. Deel, 11. Bind, 1801-1802. 1810. København: Gyldendal, 621-622. Reskriptet fik også gyldighed for de andre stifter.

Reskriptet fra 1802 er ikke en ophævelse af bestemmelserne i Kirkeritualet 1685, så den overordnede norm er fortsat, at evangeliet både messes fra alteret og læses fra prædikestolen. Formelt set er bestemmelserne i reskriptet knyttet til brugen af Balles salmebog, men i praksis betyder reskriptet en officiel godkendelse af, at man i det meste af 1800-tallet kunne nøjes med en halv messe, hvor præsten fra alteret i højmessens første del kun messede kollekten og epistlen. Denne praksis med halv messe betød, at der i højmesseordningen som helhed opstod et skel mellem den liturgiske messen fra alteret og oplæsningen af prædiketeksten fra prædikestolen.

Forskellige spredte bemærkninger tyder på, at den halve messe var en udbredt praksis i 1800-tallet. Og det er først i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække i slutningen af århundredet, at man fra officielt hold forsøger igen at afskaffe den halve messe og indskærpe Kirkeritualets bestemmelser om, at der ved højmissen skal være en evangelielæsning fra alteret.

I 1832 udsendte kantoren ved Vor Frue Kirke i København, Johannes Wiberg, en håndbog for præster om at messe: *Messe-Melodier*.²⁷ I hovedtræk forudsætter han en højmesseordning i overensstemmelse med reskriptet fra 1802. Efter hilsenen messer præsten kollekten og epistlen. Derefter synges højmessens hovedsalme, og præsten fortsætter fra alteret med at messe dagens evangelium. Når evangeliet er messet, vender præsten sig igen mod alteret, afføres messeklæderne og forlader alteret. Men Wiberg forudsætter, at der også er mulighed for en halv messe:

Messen för Prædiken kan være enten saakaldet Heel- eller Halv-Messe. Ved Heel-Messe forstaaes, naar baade Collect, Epistel eller Lectie og Evangelium messes; ved Halv-Messe derimod, naar allene Collect og Epistel eller Lectie messes, hvilket sidste især finder sted i Landsbykirker. Hvor der kun er Halv-Messe, følger det af sig selv, at Præsten, efterat Collecten og Epistelen eller Lectien er messet, forlader Alteret (Wiberg 1832, 18).

Messehåndbogen har ikke nogen juridisk gyldighed, men kan på dette punkt opfattes som en god beskrivelse af almindelig praksis i første del af 1800-tallet.

Fra sidste del af 1800-tallet foreligger en revideret håndbog i at messe udgivet af Viggo Sanne, der også var kantor ved Vor Frue Kirke.²⁸ På dette tidspunkt (i 1879) forudsættes fortsat, at messen før

27. Johannes Wiberg. *Messe-Melodier*. København: Birck & Comp. 1832.

28. Viggo Sanne. *Messebog*. København: F. Borchorsts Forlag 1879.

prædiken kan være enten en helmesse eller en halvmesse. Om halv-messen skriver Sanne, at den "især finder Sted til Froprædiken i Hovedstadens Kirker og til Højmesse i Landsbykirker" (Sanne 1879, 9).

En kilde af en anden type er biskop Mynsters forslag i 1839 til alterbog og kirkeritual.²⁹ Forslaget blev ikke autoriseret og kan således ikke direkte bruges som kilde. Men forslaget ser på flere punkter ud til at afspejle samtidig liturgisk praksis. Forslaget til salmevalg, hvis man bruger Balles salmebog, er i alt væsentligt identisk med reskriptet fra 1802. Hertil hører, at man efter indgangssalmen hver anden søn- og helligdag synger trossalmen (nr. 1, Vi troe, vi Alle troe paa Gud). Trossalmen har altså ikke længere en fast plads efter evangelielæsningen, og den skal kun synges hver anden søndag.

Strukturen i den første del af højmassen ifølge Mynsters forslag svarer til den såkaldte halve messe. Der er kun én læsning fra alteret, og det kan være enten epistlen eller evangeliet, afhængigt af hvad der prædikeres over. Når der prædikeres over evangeliet, messes epistlen fra alteret. Og når der prædikeres over epistlen eller den tredje prædiketekst, messes evangeliet fra alteret (Mynster 1839, Kirke-Ritual, 6-8, pkt. 10). Prædiketeksten læses kun fra prædikestolen. Det fremgår af Mynsters bemærkninger, at han anser denne ordning for at være i overensstemmelse med udbredt praksis i samtiden:

Den saakaldte Fuld-Messe, eller at baade Epistel og Evangelium messes for Prædiken, har jeg foreslaaet at skulle bortfalde. Den bruges nu vel kun i Kiøbenhavns Kirker, og da den i sig selv er trættende, og kun meget faa Tilhørere ere tilstede derved, saa synes den ganske at burde udelades, hvorved ogsaa noget mere Tiid vil vindes for Skriftemaalet om Morgen (Mynster 1839, Bemærkninger, 36, § 10).

Mynsters forslag afspejler formentlig en udbredt holdning i samtiden. Det primære er, at prædiketeksten bliver læst fra prædikestolen i tæt tilknytning til prædiken. Og selv om bibellæsningen fra alteret efter Mynsters forslag i mange tilfælde vil være en evangelielæsning, har evangelielæsningen som sådan ikke nogen bestemt plads i højmesseordningen. Det kan være fra prædikestolen, eller det kan være fra alteret.

Mynsters forslag udløste, at professor C.T. Engelstoft året efter, i 1840, udgav en bog om liturgiens historie i Danmark.³⁰ Bogen var på

29. [Jacob Peter Mynster]. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. Kiøbenhavn: Schultz 1839. Forfatternavn er ikke anført på titelbladet; udkastet består af tre dele med hver deres særskilte sidenummerering.

30. C.T. Engelstoft. *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*. Kjøbenhavn: Reitzels Forlag 1840.

samme tid en liturghistorie og et indlæg i den aktuelle debat. Jeg vil her forsøge at bruge bogen som kilde til liturgisk praksis i Danmark i 1830'erne.

Engelstoft omtaler, at Balles salmebog formentlig har foranlediget en stor omvæltning af højmesseordningen:

Ved den evangeliske Psalmebog er formodentlig den store Omvæltning i denne Deel af Messen foranlediget, at een af de almindelige Psalmer Nr. 1 og Nr. 3 bliver sunget mellem Epistel og Evangelium, samt at Psalmen "før Prædiken" staaer alene mellem Evangelium og Prædiken (Engelstoft 1840, 72).

I det anførte citat forudsætter Engelstoft, at både epistlen og evangeliet messes fra alteret forud for prædikenen. Kirkeritualet 1685 foreskriver, at evangelielæsningen fra alteret bliver efterfulgt af trossalmen, men det er ikke længere praksis omkring 1840. Her synger man i stedet en salme før prædikenen, og det er formentlig en frit valgt salme.

Trossalmen, som er nr. 1 i Balles salmebog, synges nu efter epistlen og inden evangeliet, vekslende med gloriasalmen (nr. 3). Denne placering er formentlig foranlediget af reskriptet fra 1802, men er ikke i overensstemmelse med reskriptet, for her skulle man skifte mellem de to salmer efter indgangssalmen og inden kollekt og epistel. Man har åbenbart i denne periode ikke længere en fælles opfattelse af, at trossalmen hører hjemme et bestemt sted i højmesseordningen. Trossalmen er i stedet på vej til at blive en almindelig salme, som kan synges forskellige steder i formessen eller helt kan udelades.

Engelstoft gør også opmærksom på, at præsterne i løbet af 1700-tallet er begyndt at forkorte messen til dagligt brug og nøjes med at holde "fuld Messe", når der er brug for at holde festgudstjeneste og gøre noget særligt ud af situationen. Reglen er blevet gjort til undtagelsen (Engelstoft 1840, 87). Engelstoft bruger – så vidt jeg kan se – ikke begrebet "halv messe". Men han ser ud til at forudsætte, at den normale praksis er, at præster nøjes med en halv messe, hvor man undlader at messe evangeliet fra alteret.

Fra slutningen af denne perioden, på overgangen til indførelsen af anden tekstrække, findes der en lille liturgisk håndbog af provst C.C.S. Cederfeld de Simonsen.³¹ Han beskriver i håndbogen, der er beregnet for kirkegængere og menighedsmedlemmer, gudstjenestens

31. C.C.S. Cederfeld de Simonsen. *Kirkeaaet, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog for Kirkegængere og Menighedsmedlemmer*. Kjøbenhavn: Th. Lind 1885.

gang, når der holdes “fuld Messe”. I en note omtaler han, at man i mange kirker nøjes med at holde “halv Messe”:

I de fleste Landsbykirker og i adskillige Kjøbstadskirker holdes der i Regelen kun halv Messe undtagen på de store Høitidsdage. Der bliver da kun messet eet Skriftafsnit fra Alteret og ikke sjælden udeladt en af Psalmerne før Prædiken (Cederfeld 1885, 6, note 1).

Hans beskrivelse af den fulde messe omkring år 1885 svarer ret nøje til den ordning, som Engelstoft forudsatte omkring år 1840. Imellem epistlen og evangeliet synges enten trossalmen (Vi troe, vi alle troe paa Gud), eller jubelsalmen (Alene Gud i Himmerig), som intoneres af præsten og fortsættes af menigheden. Evangeliet messes af præsten for alteret, indledt med den sædvanlige dialog. Inden prædiken synges dagens hovedsalme (Cederfeld 1885, 6-7).

I et afsnit med anmærkninger inddrager han blandt andet reskriptet fra 1802. Han omtaler, at ifølge reskriptet skulle “Troessalmen” eller “Jubelsalmen” synges søndag efter søndag mellem indgangssalmen og kollekten. “Efterhaanden har imidlertid den Skik fæstnet sig, at den ene eller den anden af dem synges efter Epistelens Oplæsning, forinden Evangeliet bliver forelæst” (Cederfeld 1885, 37).

Højmessens hovedsalme, som undertiden kaldes “Høimessepsalmen”, synges umiddelbart før prædiken og slutter sig i almindelighed til dagens evangelium. Ifølge reskriptet fra 1802 skulle hovedsalmen synges imellem epistlen og evangeliet, men denne skik er ifølge Cederfeld forlængst gået af brug på dette tidspunkt i slutningen af 1800-tallet (Cederfeld 1885, 38).

Cederfeld giver en god beskrivelse af situationen, da anden tekstrække blev indført i 1885. Evangeliet læses kun fra alteret, når der holdes fuld messe, og det er langt fra i alle kirker, at man gør det regelmæssigt. Trossalmen synges højest hver anden gang, der er gudstjeneste, og synges i givet fald efter epistlen.

To tekstrækker og to forskellige evangelielæsninger (1885-1992)

I slutningen af 1800-tallet blev der indført en anden tekstrække efter forslag fra nogle præstekonventer.³² Der var to faser i indførelsen af anden tekstrække. En første fase efter 1885, hvor de gamle evangelier

32. Jf. Henning Nielsen. “Rids af 2. Tekstrækkes Tilblivelseshistorie”. *Stiftsbog og landemode-akt for Lolland-Falsters Stift* 1985, 23-40.

opretholdt eneret ved altertjenesten, og en anden fase efter 1897, hvor de to tekstrækker blev sidestillet, og hvor den udbredte halve messe blev forsøgt afskaffet. Reglerne fra den første fase i 1885 er ikke mere gyldige, mens reglerne fra den anden fase ikke er blevet ophævet og stadigvæk kan bruges.

De nye prædiketekster til anden række blev i første omfang i 1885 trykt i et særskilt tillæg til alterbogen: *Anden Række. Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage*.³³ Bogen indeholdt kun de bibelske læsninger til anden række, en epistel og et evangelium for hver søn- og helligdag; så den skulle bruges sammen med den almindelige alterbog. Reglerne for, hvordan de nye tekster skulle bruges, fandtes ikke i bogen med prædiketeksterne, men blev kun formuleret i en bekendtgørelse af 2. februar 1885.³⁴

Som udgangspunkt gik bekendtgørelsen ud fra, at der blev holdt "fuld Messe", men det var fortsat tilladt at holde halv messe. Ved fuld messe i forbindelse med en højmesse var der to evangelielæsninger ligesom i Kirkeritualet 1685. Den første blev messet fra alteret, og den anden blev læst fra prædikestolen forud for prædikenen.

Det evangelium, der blev messet fra alteret, var under alle omstændigheder evangeliet fra den gamle række. Det blev fastsat som en regel, at "De gamle Evangelier skulle have Eneret ved Altertjenesten". Når der blev prædikeret over den nye evangelietekst fra anden række, var det efter de nye regler to forskellige evangelier, der blev læst. Men når der blev prædikeret over det gamle evangelium, blev den samme evangelietekst læst to gange.

De nye regler trådte i kraft fra 1. søndag i advent 1885, og her skulle ved fuld messe bruges følgende perikoper: fra alteret ny epistel og gammelt evangelium, fra prædikestolen nyt evangelium. Det følgende kirkeår, fra 1. søndag i advent 1886, var perikoperne: fra alteret gammel epistel og gammelt evangelium, fra prædikestolen gammelt evangelium.

Bekendtgørelsen indeholdt også regler om fremgangsmåden ved halv messe. Det fremgår klart, at når der prædikes over de nye evangelier, skal det gamle evangelium læses fra alteret. I dette tilfælde bliver der altså ikke læst nogen epistel. Bekendtgørelsen ser også ud til at foreskrive, at det gamle evangelium ved halv messe skal læses som eneste tekst fra alteret, når der det følgende år prædikes over det gamle evangelium.

33. *Anden Række. Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage*. København: Gyldendalske Forlag 1885.

34. Bekendtgørelse om Autorisering af en ny Række Prædiketexter. Aftrykt i: *Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1884-86*, 164-165.

Bekendtgørelsen indeholder kun en beskrivelse af reglerne. Der er ikke nogen begrundelse eller angivelse af hensigten. Det primære formål er naturligvis, at der kommer nogle flere prædiketekster, og at der ikke skal prædikkes over de samme tekster år efter år. Men det ser ud til, at der samtidigt er et ønske om at gengive det gamle evangelium sin oprindelige plads som et højdepunkt i højmessens første del, i liturgien fra alteret før prædikenen.³⁵

Et nyt træk ved reglerne i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække er, at der indirekte indføres en skelnen mellem den liturgiske evangelielæsning fra alteret, hvor præsten er iført messehagel og messer, og den homiletiske oplæsning af prædiketeksten fra prædikestolen, hvor præsten ikke længere er iført messehagel. En sådan distinktion eksisterede ikke på samme måde i Kirkeordinansen og Kirkeritualet, hvor evangelielæsningen fra alteret på samme tid var liturgisk læsning og prædiketekst; og det var kun af praktiske og pædagogiske grunde, at evangelielæsningen blev repeteret fra prædikestolen i forbindelse med prædikenen. Evangelielæsningen fra prædikestolen blev primært betragtet som en del af prædikenen og ikke som et selvstændigt liturgisk led i højmassen.

Matzen og Timms *Haandbog i den danske Kirkeret* fra 1891 er skrevet i den første fase af indførelsen af anden tekstrække, og de refererer i deres beskrivelse af gudstjenestens orden blandt andet til bekendtgørelsen af 2. februar 1885.³⁶ De omtaler forskellen på "fuld Messe" og "halv Messe". Fuld messe defineres som en gudstjeneste, hvor præsten i overensstemmelse med Ritualet messer: "1) Kollekten; 2) Epistlen eller Lektien; 3) Evangeliet" (Matzen & Timm 1891, 411). De er opmærksomme på, at man mange steder har tilsidesat loven og nøjes med en halv messe, sådan som det forudsættes som en mulighed i reskriptet fra 1802. Men selv om de altså selv henviser til reskriptet fra 1802, betragter de det ikke som en lovliggørelse. Og tilsyneladende betragter de det heller ikke som en lovliggørelse af den halve messe, at den indirekte er omtalt og accepteret i bekendtgørelsen om anden tekstrække fra 1885, som er udarbejdet under henvisning til en kongelig resolution af 28. januar 1885.

Anden fase fra 1897 med to forskellige evangelielæsninger

Bestemmelserne fra 1885 om de gamle evangeliers eneret ved altertjenesten blev ophævet ved en ny kongelig resolution i 1897 og of-

35. Jf. Nielsen 1985, 34-38, hvor der redegøres for forhandlingerne i Det kirkelige råd i 1884 om indførelse af anden tekstrække.

36. Henning Matzen & Johannes Timm. *Haandbog i den danske Kirkeret*. Kjøbenhavn: Schultz 1891.

fentliggjort ved en bekendtgørelse af 29. januar 1897.³⁷ Efter de nye regler blev evangelieperikoperne i de to tekstrækker sidestillet. Den afgørende ændring var, at det nye evangelium skulle messes fra alteret i de år, hvor der blev prædikeret over det gamle evangelium.

Reglerne betød, at der ved fuld messe var to evangelielæsninger, på linje med reglerne i Kirkeritualet 1685. Men til forskel fra Kirkeritualet var det nu to forskellige evangelielæsninger. Evangeliet fra den gamle række blev stadigvæk læst eller messet ved alle højmesser, men det ene år blev det læst fra prædikestolen i tilknytning til prædikenen, og det andet år blev det messet fra alteret. Denne ordning var gældende frem til alterbogen af 1992 og er i princippet fortsat en mulighed.

Bekendtgørelsen blev på lavere juridisk niveau samme dag fulgt op af et cirkulære. Ændringerne havde været til forhandling på landemoderne i sommeren 1896, og her havde man anbefalet, at man fremover holdt fuld messe. Ministeriet tilslutter sig denne anbefaling og anmoder biskopperne

... om at ville henlede paagældende Præsters Opmærksomhed på det ønskelige i, at de samtidigt med at indføre de nu bifaldte Ændringer i Gudstjenesten genindføre den i Kirkeritualet ogsaa paa de almindelige Søndage forudsatte fulde Messe, hvor denne maatte være gaet af Brug,³⁸

Selv om man i ministeriet formentlig betragtede den halve messe som værende i modstrid med Kirkeritualet, nøjedes man med en henstilling. Og allerede få måneder senere, den 10. april 1897, var ministeriet nødt til at udsende et supplerende cirkulære, hvor man godt nok opretholdt det ønskelige i at genindføre den fulde messe, men samtidigt kom med anvisninger for, hvordan præsterne skulle holde gudstjeneste, hvis det alligevel var nødvendigt at undlade afholde af fuld messe. I dette tilfælde skulle præsten forholde sig på den måde

... at den gamle Episteltekst messes (oplæses) fra Alteret i de Kirkeaar, da der prædikes over de gamle Evangelier, medens den nye Episteltekst skal messes, naar der prædikes over de nye Evangelietekster.³⁹

37. Bekendtgørelse angaaende nogle Forandringer i den almindelige Gudstjeneste paa Søn- og Helligdage. Aftrykt i: *Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1897-98*, 21-22.

38. Cirkulære til Biskopperne ang. Indførelsen af de ved kgl. Resolution af 22. Januar 1897 bifaldte Forandringer i Gudstjenesten samt Indførelse af fuld Messe på de almindelige Søndage. Aftrykt i: *Love og Ekspeditioner 1897-98*, 22-23.

39. Cirkulære (til Biskopperne) ang. Brugen af Evangelierne ved Altertjenesten, naar fuld Messe ikke holdes. Aftrykt i: *Love og Ekspeditioner 1897-98*, 63.

Traditionen med at holde halv messe og kun messe epistlen fra alteret var formentlig så udbredt, at den ikke lige med det samme kunne bringes til ophør med en uforpligtende henstilling i et cirkulære.

Det lader til, at den halve messe gik ud af brug i løbet af første halvdel af 1900-tallet, og at der i en almindelig højmesse blev messet eller læst to bibeltekster fra alteret, først en epistel og dernæst et evangelium. Endnu i 1922 forudsætter Ernst Hansen dog i sin *Messebog*, at der er mulighed for at holde halv messe.⁴⁰

I 1936 skrev N.A. Larsen en bog, hvor han forholder sig kritisk til gudstjenestens mangel på fast orden: *Folkekirkens Gudstjeneste og de kirkelige Handlinger*.⁴¹ Bogen var foranlediget af arbejdet i udvalget om forholdet mellem stat og kirke. Udvalget arbejdede i perioden 1928-1940, og N.A. Larsen var medlem af udvalget. Han anfører her forskellige eksempler på gudstjenstlig uorden, hvor præster ikke følger de gældende liturgiske bestemmelser i folkekirken. Men han nævner ikke eksempler på, at præster undlader evangelielæsningen fra alteret. Så man kan måske gå ud fra, at denne praksis ikke længere var almindelig udbredt i 1930'erne.

Indførelse af den apostolske trosbekendelse

I forbindelse med indførelsen af anden tekstrække i slutningen af 1800-tallet blev der revideret på forskellige andre detaljer i højmesseordningen, men der blev ikke i samme forbindelse fastsat nye regler for trosbekendelsens anvendelse og placering.

I princippet var Kirkeritualets bestemmelse om brugen af trossalmen efter evangelielæsningen fra alteret ikke ophævet. Der var med reskriptet i 1802 kommet en radikal omfortolkning af reglerne, sådan at trossalmen kun skulle synges hver anden gang i højmessens begyndelse forud for kollekten og epistlen. Men selv hvis man brugte dette reskript, blev trossalmen ofte indplaceret et andet sted i højmassen end det skulle ifølge reskriptet. Ifølge Cederfeld de Simonsens lille håndbog i 1885 blev trossalmen eller jubelsalmen sunget mellem epistlen og evangeliet (Cederfeld 1885, 6-7 & 36-38). Viggo Sannes messehåndbog fra 1879 omtaler slet ikke trossalmen, men taler i stedet om to indgangssalmer, den første efter indgangsbønnen og den anden efter epistlen (Sanne 1879, 1 & 5).

Selv om reskriptet fra 1802 strengt taget kun vedrørte brugen af Balles salmebog, sørgede man dog for, at præster, der ønskede at følge anvisningerne i reskriptet og anvende senere salmebøger, kunne

40. Ernst Hansen. *Messebog*. København: Tutein & Koch 1922, 10.

41. N.A. Larsen. *Folkekirkens Gudstjeneste og de kirkelige Handlinger*. København: Gyldendalske Boghandel 1936.

anvende de salmenumre, der blev henvist til i reskriptet. Trossalmen havde også nr. 1 både i *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt* fra 1855 (Roskilde Konvents Salmebog) og *Psalm-Bog for Kirke og Hjem* fra 1899. Men det så ikke ud til, at mange brugte muligheden for at synge trossalmen i slutningen af 1800-tallet eller første halvdel af 1900-tallet.

I stedet kom der fra forskelligt hold forslag om bruge den apostolske trosbekendelse efter evangelielæsningen fra alteret. Denne placering af en trosbekendelse var i overensstemmelse med Kirkeordinansen og Kirkeritualet, men havde ikke i praksis været en mulighed i den periode, hvor den halve messe havde været meget udbredt, og hvor der slet ikke var nogen evangelielæsning fra alteret.

Efter min vurdering hænger forslaget om igen at have en trosbekendelse fra alteret efter evangelielæsningen blandt andet sammen med genindførelsen af den fulde messe i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække. Der er dog formentlig også andre faktorer, der gør sig gældende, men forslagene kom især frem efter 1885 – og det tyder på en sammenhæng.

Forslaget om at bruge den apostolske trosbekendelse i højmissen efter evangeliet blev fremsat i 1886 af Det kirkelige Råd som en del af et forslag til andre ændringer af højmessens første del før prædiken. Men det blev ikke til noget.⁴² Forslaget blev også fremsat af forskellige enkeltpersoner før århundredskiftet, blandt andet provst Cederfeld de Simonsen i 1887 og Georg V. Hansen i 1890 og 1895 (Barfoed 1899, 93-110). Men det var først i midten af 1900-tallet, at der kom en afklaring på officielt niveau.

Det var ikke i forlængelse af den hidtidige danske liturgitradition at foreslå, at trosbekendelsen i gudstjenesten skulle være den apostolske trosbekendelse. Men det var lang tid siden, at den nikænske trosbekendelse havde været i brug, og den havde desuden aldrig været i brug i dansk oversættelse.⁴³ Og trossalmen var tilsyneladende gået så meget ud af brug, at der ikke var nogen, der forsøgte at argumentere for, at den burde genindføres i overensstemmelse med Kirkeritualet. I stedet lod der til i perioden at være almindelig tilslutning til forslaget om at bruge den apostolske trosbekendelse i prosaform.

Den apostolske trosbekendelse var kendt fra dåbsritualet og fra katekismen. Den blev brugt i andre kirker, fx den svenske liturgiske håndbog fra 1811 og 1894 (Martling 1992, 207-213). I dansk sammenhæng blev den apostolske trosbekendelse fremhævet markant af Grundtvig, som samtidig var meget forbeholden over for den nikæns-

42. Se Chr. Barfoed. *Vor Høimesse*. København: Lehmann & Stage 1899, 95-99.

43. Jf. Holger Villadsen. "Nikænum i dansk liturgisk tradition". *Dansk Teologisk Tidsskrift* 71 (2008): 1-27.

ske trosbekendelse. Det antages almindeligvis, at det var grundtvigske kredse, der indførte brugen af den apostolske trosbekendelse i den danske højmesse.

K.E. Skydsgaard skriver i sin kortfattede liturghistorie, at det var grundtvigske præster, der igen fik trosbekendelsen med ind i gudstjenesten, men "nu paa Prædikestolen, først og fremmest som Daabsbekendelse".⁴⁴ Traditionen hos grundtvigske præster kan forklare valget af den apostolske trosbekendelse, men det kan ikke forklare trosbekendelsens liturgiske placering fra alteret efter evangelielæsningen. Den omtalte grundtvigske praksis hører formentlig hjemme i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor det var almindeligt med halv messe uden evangelielæsning fra alteret, og hvor der ikke var en oplagt mulighed for at placere trosbekendelsen fra alteret.

Selv om ønsket om at bruge den apostolske trosbekendelse i gudstjenesten ikke blev understøttet af ministerielle bekendtgørelser og kongelige resolutioner, var det i 1930'erne blevet praksis mange steder. N.A. Larsen, der i sin bog om *Folkekirkens Gudstjeneste* fra 1936 er optaget af at fremhæve gudstjenestens mangel på fast orden, gør opmærksom på, at trosbekendelsen bliver brugt i forskellige former. Forsagelsen medtages eller medtages ikke, præsten vender sig mod alteret eller mod menigheden, og der bruges forskellige tekstformer (Larsen 1936, 31-32). Selv om N.A. Larsen kritiserer, at man bruger trosbekendelsen ved altertjenesten, uden at det har hjemmel i kirkelig lovgivning, er han samtidigt en bevidnelse af, at den nye skik i 1930'erne var blevet udbredt flere steder. Biskopperne valgte samme år at udsende et brev, hvor de godkendte, at den apostolske trosbekendelse kunne bruges ved højmassen efter evangeliet (Skydsgaard 1943, 58).

En anden kilde fra 1930'erne er Harald Kents bog fra 1937 om *Brændpunkter i Reformationstidens Gudstjenesteordning*.⁴⁵ Hovedsagen i bogen er en nyudgivelse af Frans Vormordsens messehåndbog fra 1539, men der er også bemærkninger om liturgisk praksis i samtiden. Luthers trossalme "bruges meget sjældent i det hele taget, mens Menigheden i vore Dage dog er i Færd med at generobre Søndags-Højmessepladsen for Trosbekendelsen selv, men rigtignok ikke den 'nikænske', som Meningen var" (Kent 1937, 34).

K.E. Skydsgaard går i 1943 ud fra, at den apostolske trosbekendelse nu er en del af højmassen, og at den siges af præsten efter evangeli-

44. Skydsgaard 1943, 58. Tilsvarende bemærkninger findes forordet til Dansk Kirkesangs forslag til en dansk højmesseliturgi i *Dansk Kirkesangs Aarskrift* 1943, 5.

45. Harald Kent. *Brændpunkter i Reformationstidens Gudstjenesteordning med en Ny-udgivelse af 1539-Haandbogens Gudstjenestedel og Nodebilag samt Ordinansens Anvisning og Nodebilag*. København: Levin & Munksgaard 1937.

elæsningen, vendt mod alteret. Og han skriver, at trosbekendelsen har “vundet Indpas i snart de fleste Menigheder og har mange Steder faaet sin gamle Plads efter Evangeliet foran Alteret, hvilket ogsaa er blevet godkendt ved Biskoppernes Rundskrivelse til Præsterne i 1936” (Skydsgaard 1943, 58).

Biskoppernes Vejledning med højmesseordning

Det kirkelige udvalg af 1928 om forholdet mellem staten og folkekirken gør i sin betænkning fra 1940 opmærksom på, at der i folkekirken mangler en samlet fremstilling af, hvordan gudstjenesten skal udføres.⁴⁶ Gudstjenesten er derfor i stigende omfang kommet til at lide af usikkerhed og uensartethed (Betænkning 1940, 119-120). Et stort flertal i udvalget vedtager derfor en henstilling: “Udvalget henstiller til Kirkeministeriet at udgive en Haandbog med de nugældende Regler for Udførelsen af Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger i Folkekirken” (Betænkning 1940, 121).

Resultatet af denne henstilling blev, at de danske biskopper i 1949 udsendte en *Vejledning i den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer* (Biskoppernes Vejledning).⁴⁷ De omtaler selv i forordet, at håndbogen er blevet udarbejdet på baggrund af et forslag i det kirkelige udvalg af 1928, og fremsætter et ønske om, “at denne vejledning må virke til gavn for en sund forening af fasthed og frihed i den kirkelige tjeneste” (Biskoppernes Vejledning 1949, 5).

Biskoppernes Vejledning indeholdt en højmesseordning, og det var første gang efter reformationen, at den danske kirke fik en egentlig højmesseordning, som var beregnet til brug i kirken og beskrev højmessens forløb samt indeholdt alle de relevante faste tekster.

Men højmesseordningen som sådan var kun en vejledning. Den havde ikke selvstændig lovkraft og var kun en sammenskrivning af eksisterende regler, som i tidens løb var kommet til at afvige på flere punkter fra Kirkeritualet fra 1685. Derudover indeholdt den forskellige praktiske anvisninger, som kun var vejledninger eller anbefalinger.

Salmevalget var nu frit. Der var ikke længere klare spor af anvisningerne i Kirkeritualet 1685 eller i salmereskriptet fra 1802. Salmerne var angivet ved forskellige navne efter deres placering og funktion i

46. *Betænkning afgivet af det i Henhold til Lov af 7. Marts 1928 nedsatte Udvalg angaaende Forholdet mellem Staten og Folkekirken*. København: Schultz 1940.

47. *Vejledning i Den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer*. Udarbejdet af biskopperne. København: Haase & Søns Forlag 1949. [Forkortet: Biskoppernes Vejledning 1949].

højmesseordningen: indgangssalme, anden salme, salme før prædiken, salme efter prædiken, udgangssalme.

Som anden bibellæsning fra alteret var der en evangelielæsning, indledt med dialog mellem præst og menighed, som svarer: "Gud være lovet for sit glædelige budskab". Forud for evangelielæsningen fra alteret var der epistellæsning og anden salme; og bagefter var der den apostolske trosbekendelse og salme før prædiken (Biskoppernes Vejledning 1949, 8-10).

At der er en evangelielæsning fra alteret er i overensstemmelse med Kirkeritualet 1685 og Kirkeordinansen 1539. Biskoppernes Vejledning omtaler ikke muligheden af en halv messe med kun en epistelæsning fra alteret, så man må gå ud fra, at denne praksis var ophørt på dette tidspunkt, eller i hvert fald ikke blev betragtet som en ønskelig mulighed.

I overensstemmelse med bekendtgørelsen om anden tekstrække fra 1897 anfører vejledningen i 1949, at det evangelium, der messes eller læses fra alteret, er "dagens evangelium fra den tekstrække, hvorover der ikke prædikes" (s. 9).

Set i et længere historisk perspektiv er evangelielæsningen fra alteret ikke indført for at sikre en evangelielæsning fra den modsatte tekstrække, men er den oprindelige plads for evangelielæsningen. Men opmærksomheden i gudstjenesten som helhed hviler i ordningen med to tekstrækker i højere grad på oplæsningen fra prædikestolen af dagens prædikeevangelium end på evangelielæsningen fra alteret.

Evangelielæsningen fra alteret efterfølges ifølge Biskoppernes Vejledning 1949 af trosbekendelse. Sådan var det også i de første århundreder efter reformationen, men trosbekendelsen havde i 1800-tallet mistet sin gamle plads. Med Biskoppernes Vejledning i 1949 placeres trosbekendelsen igen efter evangelielæsningen fra alteret. Ordningen havde været på vej, siden det blev foreslået i slutningen af 1800-tallet, men det er først med Biskoppernes Vejledning, at trosbekendelsen på mere officielt plan igen placeres på denne plads efter evangelielæsningen.

Der er dog ikke tale om noget påbud. Vejledningen nøjes med at anføre: "Hvor forsagelsen og trosbekendelsen bruges, kan de fremsiges (eller synges) af præsten eller (og) menigheden" (s. 9). Trosbekendelsen kan også fremsiges fra prædikestolen før eller efter evangeliets oplæsning, så placeringen ligger ikke helt fast. Men som den primære placering anføres placeringen efter evangelielæsningen. Vejledningen går klart ud fra, at den trosbekendelse, der anvendes, er den apostolske trosbekendelse, og at den indledes med forsagelsen.

I 1953 kom der en ny salmebog, *Den danske Salmebog*, som blev autoriseret ved kgl. resolution af 25. februar 1953. Salmebogen fik

også en tekst- og bønnebog, som blev indledt med en let forkortet og revideret version af højmesseordningen fra Biskoppernes Vejledning 1949. Ifølge salmebogen er tekst- og bønnebogen autoriseret i forbindelse med selve salmebogen, og dermed skulle højmesseordningen også være autoriseret som et helt nyt træk i dansk liturgihistorie. Den præcise karakter og omfang af denne autorisation forekommer mig dog at være uklar.⁴⁸ Og der foreligger mig bekendt ikke forarbejder, der lægger op til en sådan nyskabelse, udover Biskoppernes Vejledning fra 1949, som netop kun er en vejledning og en sammenskrivning af foreliggende regler. I forordet til 2. udgave fra 1955 af Biskoppernes Vejledning anfører biskopperne, at

... man har bragt de tekster og bønner, der tillige er optaget i Den Danske Salmebogs Tekst- og Bønnebog i overensstemmelse med den deri foreliggende form, der under 25.2.1953 har modtaget kongelig autorisation.⁴⁹

Her tales der om ændrede tekstformer, der er autoriseret, men ikke entydigt om autorisation af højmesseordningen som helhed. Og højmesseordningen forsynes i Biskoppernes Vejledning fra 1955 heller ikke med en angivelse af, at den er autoriseret ved kgl. resolution af en bestemt dato, ligesom det er tilfældet med eksempelvis dåbsritualerne og nadverritualerne.

I August Roesens kirkeret fra 1960 er der nogle principielle bemærkninger om grundlaget for gudstjenestens ordning, hvor der henvises til Danske Lov og Kirkeritualet.⁵⁰ I den sammenhæng omtales Biskoppernes Vejledning fra 1949 og andenudgaven af 1955, men der er ikke nogen omtale af en autorisation af højmesseordningen i salmebogen 1953. Den manglende omtale tyder på, at Roesen ikke ud fra en juridisk synsvinkel betragter højmesseordningen i salmebogen 1953 som et vigtigt punkt i det juridiske grundlag for dansk gudstjenesteordning.

Men uanset den formelle status af højmesseordningen i salmebogen 1953 har højmesseordningen i salmebogen haft betydning derved, at alle her haft god mulighed for at sætte sig ind i ordningen, idet høj-

48. Jf. Anders Malling, *Dansk Salmehistorie. Bind VIII: Salmebøgerne*. København: Schultz Forlag 1978, 547. Det fremgår af Mallings bemærkninger, at salmebogens prosadel er blevet til under biskop Høgsbros ledelse, og at prosadelen ikke havde været en del af salmebogskommissionens arbejde.

49. *Vejledning i Den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer*. Udarbejdet af biskopperne, 2. udgave. København: Vajsenhuset 1955, 7.

50. August Roesen. "Nogle afsnit af dansk kirkeret". I *Teologisk Stat*, udg. af Den danske Præsteforening, red. Jon Juul. 1960. Hillerød: Rud Pallesen, 7-8.

messeordningen blev trykt i de fleste salmebøger i perioden fra 1953 til 1992.

Biskoppernes liturgiske udvalg 1953-1963

Højmesseordningen i Biskoppernes Vejledning 1949 var ikke tænkt som en ændring af højmesseordningen, men kun som en registrering af de relevante aktive liturgiske bekendtgørelser og aktuel praksis. Det var dog ikke planen, at liturgiarbejdet skulle standse med denne registrering, så allerede i 1953 nedsatte biskopperne et udvalg, som fik til opgave at foretage en kritisk revision af ritualer og gudstjenesteordning og komme med forslag til ændringer og suppleringer.

De indledte arbejdet med at udarbejde andenudgaven af Biskoppernes Vejledning i 1955. Derefter udsendte udvalget i 1958 et *Forslag til Alterbog* (Prøvealterbog).⁵¹ Udvalget afsluttede sit arbejde i 1963 med et *Forslag til Ritualbog* (Prøveritualbog).⁵² Forslagene blev ikke autoriserede og fik kun en begrænset virkningshistorie, men det er dog relevant i denne sammenhæng med nogle bemærkninger til evangelieleäsningen og trosbekendelsens placering i udvalgets forslag.

Det forudsættes klart i både Prøvealterbog og Prøveritualbog, at der er to evangelieleäsninger i højmissen. Der er på dette punkt ikke ændringer i forhold til Biskoppernes Vejledning 1949. Efter anden salme messes eller læses et evangelium fra alteret, og det efterfølges af trosbekendelsen, som primært er den apostolske trosbekendelse, men undtagelsesvist kan være den nikænokonstantinopolitanske bekendelse. Efter salmen før prædikenen indleder præsten på prædikestolen med at læse dagens evangelium (Prøveritualbog 1963, 23-26).

Prøvealterbogen foreslår, at der skal være tre tekstrækker, blandt andet fordi de øvrige nordiske kirker har tre tekstrækker og ikke tænker på at gå bort fra dem. Samtidigt er det udvalgets opfattelse, "at den ældre række er værdifuldere end anden række og den nye tredje række" (Prøvealterbog 1958, 9). Derfor foreslår udvalget, at der prædikes over første tekstrække hver andet år, og hver andet år skiftevis over anden og tredje. Der bliver altså en fireårig turnus: 1. række – 2. række – 1. række – 3. række.

Samtidigt ønsker man at sikre, at den gamle evangelierække altid kommer til at lyde ved fuld højmesse. Det sker ved, at det gamle evangelium læses som prædiketekst hvert andet år. Og de år, hvor

51. *Forslag til Alterbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke. Kollektter, lektier, epistler og evangelier samt Jesu Kristi lidelses historie*. København: Vajsenhuset 1958.

52. *Forslag til Ritualbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke. Gudstjenester og kirkelige handlinger*. København: Vajsenhuset 1963.

prædiket over andet eller tredje tekstrække, læses det gamle evangelium fra alteret (Prøvealterbog 1958, 9).

Prøvealterbogen blev ikke autoriseret, men satte sig dog nogle spor, blandt andet ved at foreslå flere gammeltestamentlige læsninger og ved at foreslå to alternative indledningskollektter.

Kun én evangelielæsning i liturgikommissionens forslag (1970-1987)

Da det stod klart, at Prøvealterbogen 1958 og Prøveritualbogen 1963 ikke ville blive autoriseret, blev det hurtigt besluttet at gøre et nyt forsøg på at få lavet en revision af folkekirkens alterbog og ritualer, herunder også højmesseordningen. Kirkeministeriet nedsatte i 1970 en liturgisk kommission, der arbejdede frem til 1987 og fremlagde forskellige betænkninger. Relevant i denne sammenhæng er især betænkning nr. 625 fra 1971 om *En foreløbig revision af højmessen*,⁵³ betænkning nr. 750 fra 1975 om *De bibelske læsninger i gudstjenesten*,⁵⁴ og betænkning nr. 1057 fra 1985 med *Forslag til Alterbog*.⁵⁵

Karakteristisk for liturgikommissionens forslag var, at der kun var én evangelielæsning. På dette punkt afveg den fra de tidligere danske højmesseordninger, hvor der havde været to evangelielæsninger, den første fra alteret og den anden fra prædikestolen.

Og når der kun er én evangelielæsning, skal der træffes et valg vedrørende placeringen. Liturgikommissionen foretrak tilsyneladende placeringen fra alteret, men havde også en alternativ mulighed, hvor evangelielæsningen foregik fra prædikestolen.

Liturgikommissionen blev på sit første møde enige om, at man i den foreløbige revision blandt andet ville tilstræbe at udarbejde et forslag til "indskrænkning af antallet af bibelske læsninger i højmissen" (Betænkning 1971, 5). Og man nåede frem til et forslag om, at det evangelium, som der ikke prædiket over, kan udelades:

53. Kirkeministeriets liturgiske kommission. *Betænkning om en foreløbig revision af højmissen (herunder dåb og nadver)*. Betænkning nr. 625. København 1971. [Forkortet: Betænkning 1971].

54. *De bibelske læsninger i gudstjenesten*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 750. København 1975. [Forkortet: Betænkning 1975].

55. *Forslag til Alterbog*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1057. København 1985. [Forkortet: Betænkning 1985].

De bibelske læsninger kan indskrænkes til to, nemlig de to læsninger fra den tekstrække, hvis evangelium der prædikes over i det pågældende kirkeår, således at epistelen eller lektien læses på sin sædvanlige plads efter kollekten og før 2. salme.

Evangeliet læses *enten* fra alteret efter 2. salme og før salmen før prædikenen, således at præsten på prædikestolen straks begynder på sin prædiken (evt. kan prædikenen indledes med en kort genfortælling af evangeliet), *eller* præsten går på prædikestolen efter 2. salme, læser evangeliet og begynder på sin prædiken (Betænkning 1971, 23).

Der er ikke nogen nærmere begrundelse for forslaget udover, at det vil give mulighed for at forkorte højmissen. Liturgikommissionen gør heller ikke noget forsøg på at perspektivere forslaget i forhold til dansk liturghistorie.

Den foreslåede ordning minder på flere punkter om den udbredte halve messe i 1800-tallet, men afviger fra denne ordning ved at foreslå to placeringsmuligheder for evangelielæsningen: enten fra alteret eller fra prædikestolen.

På grundlag af liturgikommissionens første betænkning i 1971 blev der i 1972 autoriseret nogle *Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog*, der blev trykt som bog i 1973.⁵⁶ Bogen indledes med en højmesseordning, hvori alle ændringer er indarbejdet i en gennemgang af hele højmissen (Foreløbige Ændringer 1973, 7-32). Det ser ud til, at udgangspunktet har været højmesseordningen i salmebogen 1953. Det fremgår ikke klart, hvem der har foretaget denne indarbejdelse af ændringerne, men det er formentlig Kirkeministeriet.

I *Foreløbige Ændringer* har evangelielæsningen fra alteret klar førsteprioritet. Den får en selvstændig overskrift anbragt imellem anden salme og trosbekendelsen, og der er ikke under punktet omtalt andre muligheder for placering af evangelielæsningen (8).

Trosbekendelsen har også et selvstændigt punkt, anbragt mellem evangelielæsning og salmen før prædikenen, mens præsten er for alteret. Her omtales det, at forsagelsen og trosbekendelsen også kan fremsiges fra prædikestolen før eller efter evangeliets oplæsning (8-9).

Under omtalen af prædikenen forudsættes som udgangspunkt, at evangeliet er læst fra alteret, og at præsten straks begynder på sin prædiken. Først derefter omtales det, at præsten også kan gå på prædikestolen efter 2. salme og oplæse evangeliet som sædvanligt. Denne mulighed fremtræder i *Foreløbige Ændringer* som en undtagelse, og

56. *Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog*. Autoriseret ved kgl. resolution af 20. november 1972. Udgivet ved Kirkeministeriets foranstaltning. København: P. Haase & Søn 1973. Autorisationen ophævet igen i 1992.

en evangelielæsning i forbindelse med prædikenen får ikke en selvstændig overskrift (10).

Højmesseordningen i *Foreløbige Ændringer* får også betydning for den endelige betænkning i 1985, *Forslag til Alterbog*, for det er den samme skabelon og den samme tekst, der er udgangspunktet for betænkningens forslag til højmesseordning.

I 1975 udsendte liturgikommissionen endnu en foreløbig delbetænkning om *De bibelske læsninger i gudstjenesten*. Et hovedpunkt var her, at der blev foreslået en indgangslæsning fra Det Gamle Testamente, samt at den gamle epistel blev brugt som udgangslæsning forud for den aronitiske velsignelse. Hvad angår evangelielæsningens placering i højmesseordningen, var der ikke noget nyt i forhold til *Foreløbige Ændringer*. Der var i alterbogen to evangelietekster til hver søn- og helligdag, men der forudsattes kun læst ét evangelium.

Betænkningen indeholder ikke en egentlig højmesseordning, så den måtte præsten selv tilpasse efter omstændighederne, hvis man lokalt ønskede at bruge betænkningen som forsøgsordning. Højmesseordningen i *Foreløbige Ændringer* kunne dog bruges, stort set som den var, blot epistlen blev erstattet af den gammeltestamentlige indgangslæsning, og der blev tilføjet en udgangslæsning forud for velsignelsen.

Betænkningen indeholdt et efterskrift med seks punkter, herunder et punkt om læsningernes funktion (197-202). Der argumenteres her for en nyordning, hvor hver af de tre bibelske læsninger har hver sin bestemte plads i det gudstjenstlige forløb og sin egen selvstændige funktion, "der bedre svarer til den kristne gudstjenestes væsen og indhold og til de bibelske skrifers egen hensigt" (199). I den sammenhæng er det et vigtigt punkt, at der kun skal være én evangelielæsning, nemlig det evangelium, hvorover der prædikes.

Allerede i *Betænkning nr. 625*, side 23, har man peget på, at man kan nøjes med to læsninger i formessen, se også *Foreløbige ændringer i ritual- og alterbog*, side 8. 3 læsninger vil nemlig ofte være en for stor intellektuel udfordring for menigheden. Læsningen af det ekstra evangelium fra alteret kommer let til at nedbryde koncentrationen om det evangelium, der læses fra prædikestolen. Derfor foreslår man også her, at læsningernes antal i formessen indskrænkes til to, d.v.s. at man kun læser det evangelium, hvorover der prædikes (s. 198-199).

I forhold til *Betænkning nr. 625* fra 1971 argumenteres der i denne betænkning fra 1975 udførligere for at nøjes med én evangelielæsning, men det spiller stadigvæk en rolle i argumentationen, at det nemt bliver for meget med tre læsninger i formessen. Og til forskel fra

Prøvealterbogen fra 1958 er det i liturgikommisionen af 1970 ikke længere opfattelsen, at det er et vigtigt punkt at sikre, at evangeliet fra den gamle tekstrække også bliver læst, når der prædikkes over evangeliet fra anden tekstrække.

Liturgikommisionens endelige forslag til revision af den danske højmesse kom i 1985 i Betænkning nr. 1057 med *Forslag til Alterbog*. I forhold til den foreløbige betænkning fra 1975 er der nu en gammeltestamentlig indgangslæsning til begge tekstrækker, mens der uændret er to prædiketekster fra evangelierne.

Forslaget til alterbog indledes nu med et forslag til højmesseordning, som hvad angår evangelielæsning, trosbekendelse og prædiken stort set er uændret i forhold til *Foreløbige Ændringer*. Der er kun én evangelielæsning, og den messes eller læses som udgangspunkt fra alteret efter anden salme.⁵⁷

Evangelielæsningen efterfølges umiddelbart af trosbekendelsen. I forhold til tidligere er det et nyt træk, at den nikænske trosbekendelse er anført som et alternativ til den apostolske trosbekendelse. Den nikænske trosbekendelse står ikke længere i en fodnote, men i selve teksten efter et "eller". Som udgangspunkt siges (eller synges) trosbekendelsen af præst eller menighed for alteret (6-7).

Under prædiken er det anført, at evangeliet alternativt kan læses fra prædikestolen efter anden salme. I givet fald kan trosbekendelsen også fremsiges fra prædikestolen, eller den kan anbringes fra alteret som eneste led mellem anden salme og salmen før prædiken (7).

Evangelielæsningen og trosbekendelsen er i store træk anbragt på samme plads som i Kirkeordinansen 1539 og Kirkeritualet 1685. De er begge som udgangspunkt placeret fra alteret, og evangelielæsningen efterfølges af trosbekendelse. Men så vidt jeg kan se, argumenterer liturgikommisionen ikke nogen steder med, at denne placering og rækkefølge er i overensstemmelse med ældre dansk tradition. Og liturgikommisionen foreslår også alternativer, der ikke kan findes i den ældre danske tradition.

Den Danske Alterbog 1992 med kun én evangelielæsning

Liturgikommisionens *Forslag til Alterbog* blev ikke autoriseret i den foreslåede form. Kirkeministeriet anmodede biskopperne om en udtalelse, og de svarede, at de ville udtale sig efter en forsøgsperiode på

57. Betænkning 1985, 6. Jeg citerer fra selve alterbogen. Højmesseordningen findes også i det særskilte indledningsbind, men her er der andre sidetal.

to år (1986-1988). På baggrund af udtalelserne efter forsøgsperiodens udløb besluttede biskopperne sig for at foreslå en revision. I juni 1991 fremlagde biskopperne et oplæg til høring, hvor der i et forord redegøres nærmere for det reviderede forslag.⁵⁸

Efter yderligere revision indsendte biskopperne i foråret 1992 en indstilling til kirkeministeren, og kirkeministeren anbefalede, at biskoppernes indstilling blev autoriseret. Alterbogen med tilhørende højmesseordning blev autoriseret af Dronningen den 12. juni 1992, og sidst på året blev *Den Danske Alterbog* trykt med den nye bibeloversættelse fra 1992 indarbejdet.⁵⁹

I mange henseender er liturgikommissionens alterbogsforslag fra 1985 udgangspunktet for den nuværende alterbog, mest markant med den indledende læsning fra Det Gamle Testamente. Men netop i forhold til evangelielæsningens og trosbekendelsens placering i højmesseordningen, som er emnet for denne artikel, er der nogle ikke ubetydelige forskelle.

Evangelielæsningen er i højmesseordningen fra 1992 placeret på prædikestolen i tæt forbindelse med prædikenen. Evangelielæsningen fra prædikestolen har et særskilt punkt i højmesseordningen, efter salmen før prædikenen og forud for selve prædikenen (Ritualbog 1992, 21-22, pkt. 10).

At der er en evangelielæsning fra prædikestolen, er ikke et nyt punkt i dansk liturghistorie; sådan har det været hele tiden siden reformationen, eller i hvert fald så langt tilbage, at der fandtes prædikestole i de danske kirkerum. Men det er et nyt punkt i dansk liturgi, at der ikke også er en evangelielæsning fra alteret.

Den autoriserede højmesseordning fra 1992 stemmer overens med liturgikommissionens forslag fra 1985 på det punkt, at der kun er én evangelielæsning, men de afviger fra hinanden ved placeringen. Liturgikommissionen placerer som udgangspunkt evangelielæsningen fra alteret, mens den autoriserede højmesseordning fra 1992 som udgangspunkt har evangelielæsningen fra prædikestolen.

Hverken liturgikommissionen eller biskopperne argumenterer eksplicit for den ene placering af evangelielæsningen frem for den anden,

58. *Oplæg til Gudstjenesteordning*. Udarbejdet af biskopperne juni 1991. Frederiksberg: Materialecentralen 1991, VII-XVI. Jf. Holger Villadsen. "Tilbagemeldinger på Liturgikommissionens Alterbogsforslag. En foreløbig oversigt ved forsøgsperiodens udløb". *Kritisk forum for praktisk teologi* 35 (1989): 5-18.

59. *Den Danske Alterbog*. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992. København: Vajsenhuset 1992. Højmesseordningen findes i *Alterbog 1992*, 7-38, men er også trykt i *Ritualbog 1992*. København: Vajsenhuset, 17-46. Jf. Olav Lindegaard. "Den Danske Alterbogs tilblivelse". *Kirkehistoriske Samlinger* 2010: 17-46; samt Holger Villadsen. *Folkekirkens gudstjenestereform 1992. Liturgiske artikler og foredrag*. København: Books on Demand 2011.

så de forskellige placeringer af evangelielæsningen, må formentlig betragtes som afledte og til dels utilsigtede konsekvenser af andre forskelle, herunder især udgangslæsningen.

Liturgikommisionen havde foreslået, at der skulle være en indledende bibellæsning fra Det Gamle Testamente. Der havde i udtalelserne fra præster og menighedsråd efter forsøgsperioden 1986-1988 været bred tilslutning til dette forslag. Så biskopperne tilsluttede sig dette punkt, selv om det konkrete perikopevalg blev revideret i mindre omfang.⁶⁰ Og den autoriserede højmesseordning fra 1992 indledes med læsning fra Det Gamle Testamente (pkt. 6).

Liturgikommisionen havde allerede i 1971 foreslået, at der kun skulle være én evangelielæsning i højmassen. Dette punkt blev fastholdt i den endelige betænkning fra 1985. Også dette punkt havde der været almindelig tilslutning til i udtalelserne fra forsøgsperioden 1986-1988. Og biskopperne tilsluttede sig forslaget, som blev et centralt punkt i højmesseordningen fra 1992.

Derimod kunne biskopperne ikke tilslutte sig liturgikommisionens forslag om at bruge den gamle epistellæsning som udgangslæsning forud for velsignelsen. Det havde kommissionen foreslået allerede i betænkning nr. 750 fra 1975, og det blev fastholdt i den endelige betænkning nr. 1057 fra 1985. Men det var et punkt, som der havde været en del kritik af i høringen, og dette punkt blev ikke en del af højmesseordningen i 1992.

I stedet foreslog biskopperne, at epistlen skulle læses som bibellæsning nr. 2 efter den gammeltestamentlige læsning og inden evangelielæsningen. På den måde kom der tre bibelske læsninger inden prædikenen: gammeltestamentlig læsning, epistel og evangelium.

Det er i et længere dansk perspektiv ikke noget nyt, at der i højmassen er tre bibelske læsninger. Det havde der også været tidligere i de officielle ordninger. Men her havde den anden læsning fra alteret altid været en evangelielæsning, enten dagens evangelium, som senere blev repeteret fra prædikestolen, eller det havde efter 1897 været evangeliet fra den tekstrække, som der ikke blev prædikeret over.

Perikopestrukturen med tre bibelske læsninger svarede til det, som var blevet indført i mange andre kirker i sidste del af 1900-tallet, herunder de andre lutherske kirker i Norden. I forbindelse med denne nye perikopestruktur og integreringen af nadveren i en almindelig højmesse blev der samtidigt indført en inddeling af højmassen i fire hoveddele: Indledning (I), Ordet (II), Nadver (III) og Afslutning

60. Se Oplæg til Gudstjenesteordning 1991, XIII. Jf. Holger Villadsen. "På gudstjenestens betingelser. Om valget af gammeltestamentlige læsninger i Den Danske Alterbog (1992)". I *Bibelen i gudstjenesten*, red. Gitte Buch-Hansen & Frederik Poulsen. 2015. 109-127. Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.

(IV).⁶¹ En lignende inddeling indgik også i højmesseordningerne i de andre nordiske kirker. De bibelske læsninger, herunder evangelielæsningen, samt trosbekendelsen indgår i anden hoveddel: Ordet.

Den forskellige placering af evangelielæsningen i alterbogsforslaget 1985 og den autoriserede alterbog fra 1992 er efter min vurdering ikke et direkte tilstræbt mål, men en indirekte konsekvens af det forskellige antal bibelske læsninger før prædikenen. I biskoppernes *Oplæg til Gudstjenesteordning* fra juni 1991 er der et forord, der redegør for overvejelserne bag den foreslåede højmesseordning og alterbog. Men der er ikke selvstændige bemærkninger om evangelielæsningens placering.

Liturgikommisionen havde helt tilbage til den foreløbige betænkning fra 1971 og de *Foreløbige Ændringer* i 1973 tilstræbt, at der kun skulle være to bibelske læsninger før prædikenen. Biskopperne endte derimod med at foreslå tre bibelske læsninger for at give plads til både en gammeltestamentlig læsning, en epistellæsning og en evangelielæsning. Hvis det forskellige antal bibelske læsninger indplaceres i forhold til de traditionelle salmer før prædikenen (indgangssalmen, anden salme og salmen før prædikenen), bliver resultatet næsten uundgåeligt, at evangelielæsningen placeres forskelligt, og at tre bibelske læsninger medfører, at evangelielæsningen placeres på prædikestolen efter salmen før prædikenen.

Vurderingen af, at den forskellige placering af evangelielæsningen ikke er et direkte tilstræbt mål, understøttes af, at både liturgikommisionens alterbogsforslag og den autoriserede højmesseordning fra 1992 har en undtagelsesbestemmelse med en anden placering af evangelielæsningen. I højmesseordningen fra 1992 er der en note 2 med to bibelske læsninger, som begge er placeret fra alteret, herunder også evangelielæsningen (Ritualbog 1992, 41-42). Ordningen kan bruges som en forkortelsesmulighed ved morgengudstjenester og andre tilsvarende gudstjenester eller ved gudstjenester med dåb, men den kan også bruges ved alle faste gudstjenester, hvis præsten kan få menighedsrådets samtykke til at udelade én af læsningerne (Ritualbog 1992, 37).

Hvis ordningen med to bibelske læsninger bruges ved alle faste gudstjenester, læses evangeliet fra alteret efter salmen mellem læsningerne (anden salme). Derefter følger trosbekendelsen og salmen før prædikenen. På prædikestolen indledes med en kort bøn. Ordningen svarer i alt væsentligt til det tilsvarende afsnit i højmesseordningen i *Foreløbige Ændringer* 1973.

61. Jf. højmessevejledningen i Ritualbog 1992, 9.

Trosbekendelsens placering i 1992-ordningen

I højmesseordningen fra 1992 synges eller siges trosbekendelsen som udgangspunkt efter epistellæsningen, mens præsten stadigvæk er for alteret, og forud for evangelielæsningen fra prædikestolen (Ritualbog 1992, 19-21, pkt. 9).

Ud fra en synsvinkel er placeringen uændret i forhold til dansk højmesseordning, sådan som den i hovedtræk har set ud siden Biskoppernes Vejledning 1949. Trosbekendelsen følger efter den anden bibelske læsning og forud for salmen før prædikenen, mens præsten stadigvæk er for alteret.

Ud fra en anden synsvinkel er trosbekendelsens placering blevet ændret. I et længere dansk liturgihistorisk perspektiv har trosbekendelsen været placeret efter evangelielæsningen. Sådan var det i Kirkeordinansen 1539, som på dette punkt fortsatte den middelalderlige tradition. Og sådan var det også i Kirkeritualet 1685, indtil denne ordning gik i opløsning ved salmereskriptet i 1802, som nøjedes med at bruge trossalmen hver anden gang og flyttede den frem i gudstjennestens indledning.

Når højmesseordningen 1992 i normalordningen har placeret trosbekendelsen fra alteret efter anden bibellæsning, epistellæsningen, er der tilstræbt en fortsættelse af dansk liturgisk praksis, samt en tæt sammenhæng mellem evangelielæsningen og prædikenen.

Højmesseordningen 1992 har dog nogle alternativer for trosbekendelsens placering, så ordningen har ikke lagt sig helt fast på en bestemt placering. Når der er tre læsninger, kan trosbekendelsen i stedet fremsiges fra prædikestolen i forbindelse med prædikenen og evangelielæsningen. Og når der kun er to bibelske læsninger, fremsiges trosbekendelsen efter evangelielæsningen, som i den situation bliver den anden læsning fra alteret.

Afslutning

Dette forsøg på at give et overblik over evangelielæsningens placering i dansk højmesseordning siden reformationen har vist en dobbelthed det meste af tiden, men samtidigt også en forskydning fra alter til prædikestol.

Evangelielæsningens primære placering i de første århundreder, frem til slutningen af 1700-tallet, må siges at være placeringen for alteret, som den anden bibelske læsning. Den var på samme tid liturgisk læsning og prædiketekst. Når evangelielæsningen i denne periode blev gentaget fra prædikestolen, må det betragtes som en praktisk

og pædagogisk ordning for at sikre, at prædiketeksten blev hørt og forstået. Denne gentagelse af evangelielæsningen blev ikke først indført med Kirkeritualet i 1685, men ser ud til også at have været en del af højmesseordningen i 1500-tallet og 1600-tallet.

I 1700-tallet og 1800-tallet blev evangelielæsningen i stigende omfang betragtet kun som prædiketekst. Forståelsen af evangelielæsningens liturgiske funktion i højmissen som helhed var vigende, og man mente ofte, at evangelielæsningen fra alteret var overflødig, og at det var tilstrækkeligt med evangelielæsningen fra prædikestolen. I en stor del af 1800-tallet var det mest almindelige en halv messe, hvor det fra alteret kun var epistlen, der blev messet. Den officielle ordning holdt dog fast i, at der også skulle være en evangelielæsning fra alteret.

I forbindelse med indførelsen af anden tekstrække i slutningen af 1800-tallet tilstræbte man at genindføre evangelielæsningen fra alteret samtidigt med, at den evangelietekst, der skulle prædikes over, blev læst fra prædikestolen. Hensigten med ordningen var primært at sikre, at dagens evangelium fra den gamle tekstrække blev læst ved alle gudstjenester. Så der opstod indirekte en distinktion mellem den liturgiske evangelielæsning fra alteret og oplæsningen fra prædikestolen af dagens prædiketekst. Oplæsningen af prædiketeksten fra prædikestolen blev opfattet som det vigtigste element, men evangelielæsningen fra alteret blev opretholdt.

Liturgikommisionen af 1970 mente, at det var for meget med to evangelielæsninger, og at det var bedst med kun én evangelielæsning, selv om der var to tekstrækker. Evangeliet blev i liturgikommisionens forslag normalt læst fra alteret og var på samme tid liturgisk læsning og prædiketekst. Denne ordning kom til udtryk i *Foreløbige Ændringer* 1973 og i *Forslag til Alterbog* 1985. To supplerende vigtige punkter i alterbogsforslaget fra 1985 var indførelsen af en fast gammeltestamentlig indgangslæsning og flytningen af epistellæsningen til gudstjenestens slutning som udgangslæsning.

Den autoriserede højmesseordning fra 1992 følger liturgikommisionens forslag om at kun at have én evangelielæsning samt indføre en fast indgangslæsning fra Det Gamle Testamente. Men 1992-ordningen afviger fra liturgikommisionens forslag ved at opretholde epistlen i højmessens anden hoveddel, Ordet. Der bliver nu igen tre læsninger, som der har været i den danske højmesses første del det meste af tiden. Men evangelielæsningen flyttes i normalordningen væk fra alteret og op på prædikestolen.

Trosbekendelsens placering

Trosbekendelsen har det meste af tiden i den danske højmesse været forbundet med evangelielæsningen som opfølgning og sammenfatning.

De første århundreder efter reformationen fulgte trosbekendelsen efter evangelielæsningen fra alteret. Trosbekendelsen havde i dansk liturgi i disse århundreder primært form af en salme, trossalmen.

Men trossalmen blev i stigende grad opfattet som en salme på linje med andre salmer, og i 1800-tallet blev den flyttet væk fra sin gamle plads efter evangelielæsningen og endte med at gå helt ud af brug.

I løbet af 1900-tallet kom trosbekendelsen tilbage i den danske højmesse på sin gamle plads efter evangelielæsningen fra alteret, men nu som prosa i form af den apostolske trosbekendelse. I Biskoppernes Vejledning 1949/1955 var der dog en alternativ placeringsmulighed for trosbekendelsen, nemlig fra prædikestolen før eller efter evangeliets oplæsning.

De *Foreløbige Ændringer* 1973 og liturgikommissionens alterbogsforslag fra 1985 havde som udgangspunkt en tilsvarende placering af trosbekendelsen som Biskoppernes Vejledning 1949/1955, nemlig fra alteret efter evangelielæsningen.

Den autoriserede højmesseordning fra 1992 har derimod i normalordningen en placering af trosbekendelsen, som afviger fra den forudgående danske tradition i 1900-tallet og den ældste danske tradition i de første århundreder efter reformationen. Forbindelsen med evangelielæsningen ophæves, og i stedet anbringes trosbekendelsen efter epistellæsningen fra alteret.

Litteratur

Alterbog. 1992. *Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke: Den Danske Alterbog*. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992. København: Vajsenhuset.

Anden Række. 1885. *Prædiketexte til Kirkeaarets Søn- og Helligdage*. København: Gyldendalske Forlag.

[Bagger, Hans]. 1688. *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge*. København: Joachim Schmedtgen.

Barfoed, Chr. 1899. *Vor Høimesse*. København: Lehmann & Stage.

Betænkning. 1940. *Betænkning afgivet af det i Henhold til Lov af 7. Marts 1928 nedsatte Udvalg angaaende Forholdet mellem Staten og Folkekirken*. København: Schultz.

- Betænkning. 1971. Kirkeministeriets liturgiske kommission: *Betænkning om en foreløbig revision af højmessen*. Betænkning nr. 625. København.
- Betænkning. 1975. *De bibelske læsninger i gudstjenesten*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 750. København.
- Betænkning. 1985. *Forslag til Alterbog*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1057. København.
- [Biskoppernes Vejledning]. 1949. *Vejledning i Den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer*. Udarbejdet af biskopperne. København: Haase & Søns Forlag.
- [Biskoppernes Vejledning]. 1955. *Vejledning i Den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer*. Udarbejdet af biskopperne, 2. udgave. København: Vajsenhuset.
- Borregaard, Svend. 1953. *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*. Teologiske Studier II,13. København: Gad.
- Brandt, C.J., & R.Th. Fenger. 1850-1851. *Christiern Pedersens Jærtegn-Postil, I. Vinterparten, II. Sommerparten*. Kjøbenhavn: Gyldendal.
- Cederfeld de Simonsen, C.C.S. 1885. *Kirkeaaaret, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog for Kirkegjængere og Menighedsmedlemmer*. Kjøbenhavn: Th. Lind.
- Dansk Kirkesang. 1943. "Forslag til en dansk Højmesseliturgi", udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang. *Dansk Kirkesangs Aarsskrift* 1943: 1-26.
- Engelstoft, C. T. 1840. *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark*. Kjøbenhavn: Reitzels Forlag.
- Fogtman, Laurids. 1810. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsvis udgivne i chronologisk Orden*, VI. Deel, 11. Bind, 1801-1802. København: Gyldendal.
- Foreløbige Ændringer*. 1973. *Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 20. november 1972. Udgivet ved Kirkeministeriets foranstaltning*. København: P. Haase & Søn.
- Fæhn, Helge. 1994. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformationen til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hansen, Ernst. 1922. *Messebog*. København: Tutein & Koch.
- Hansen, Georg V. 1895. *Oldkirkens Nadveroffer. Dets Forfald og dets Kaar i Nutiden*. Kjøbenhavn: Frimodts Forlag.
- Jakobsen, Lis. 1918. *Peder Palladius, Den ældste danske Alterbog, 1556*, udgivet efter originalen. København: Gyldendal.

- Jesperssøn, Niels, 1573. *Gradual. En Allmindelig Sangbog ... efter Ordiantzens lydelse*. Kjøbenhaffn: Laurentz Benedicht.
- Jesperssøn, Niels. 1986. *Niels Jesperssøns Graduale 1573*. Facsimileudgave ... Udg. af Dansk Organist- og Kantorsamfund og Samfundet Dansk Kirkesang. København: Dan Fog Musikforlag.
- Jungmann, Josef Andreas. 1962. *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. Fünfte, verbesserte Auflage. Freiburg: Herder.
- Kent, Harald. 1937. *Brændpunkter i Reformationstidens Gudstjenesteordning med en Ny-udgivelse af 1539-Haandbogens Gudstjenestedel og Nodebilag samt Ordinansens Anvisning og Nodebilag*. København: Levin & Munksgaard.
- Kirke-Ritual. 1985. *Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual, 1685-1985*. Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi. Skarrild.
- Kornerup, Bjørn. 1934. *Hans Tausens Postil*. Med Indledning og Noter. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, bind I-II. København: Munksgaard.
- Larsen, N. A. 1936. *Folkekirkens Gudstjeneste og de kirkelige Handlinger*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Lausten, Martin Schwarz. 1989. *Kirkeordinansen 1537/1539. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Sleswicensis Holstiae etc. (1537). Den danske Kirkeordinans (1539)*. Tekstudgave med indledning og noter. København: Akademisk Forlag.
- Lindegaard, Olav. 2010. "Den Danske Alterbogs tilblivelse". *Kirkehistoriske Samlinger*, 17-46.
- Lindhardt, P. G. 1986. *Kirke-Ritualet og pietismen. Biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685*. København: Akademisk Forlag.
- Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1857/59 ff.* 1869 ff. Kjøbenhavn: Gyldendal. [Tidsskriftslignende udgivelse over mere end 100 år. Titel i senere årgange ændret til: *Love og Ekspeditioner ...*].
- Malling, Anders. 1978. *Dansk Salmehistorie. Bind VIII: Salmebøgerne*. København: Schultz Forlag.
- Martling, Carl Henrik. 1992. *Svensk liturgihistoria*. Stockholm: Verbum.
- Matzen, Henning, & Johannes Timm. 1891. *Haandbog i den danske Kirkeret*. Kjøbenhavn: Schultz.

- Moth, Matthias. Ca. 1700. "Messe". I *Moths Ordbog*. <https://mothsordbog.dk> (set 01.12.2020)
- [Mynster, Jacob Peter]. 1839. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. Kiöbenhavn: Schultz.
- Nielsen, Bent Flemming. 2020. *Højmessen: Historie og teologi*. København: Eksistensen.
- Nielsen, Henning. 1985. "Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie". *Stiftsbog og landemode-akt for Lolland-Falsters Stift* 1985: 23-40.
- Oplæg til Gudstjenesteordning*. 1991. Udarbejdet af biskopperne juni 1991. Frederiksberg: Materialecentralen.
- Palladius, Petrus. 1556. *Søndagers Oc helige dagers Episteler oc Euangelia met Collecter oc andet at bruge vdi Christi Naduere effter Ordinantzens lydelse*. Weydeborgk: Hans Walter. [Moderne udgave: Jakobsen 1918].
- Pedersen, Christiern. 1515. *Alle Epistler oc Euangelia som lesiss alle Søndage om aared, sammeledis Jule dag, Paaske dagh, Pingetz dag, meth deriss udtydning oc glose oc eth Jertegen til huer dag ...* Paris: Josse Badius Ascensius.
- Poulsen, S. H. 1959. *Danske messebøger fra reformationstiden*. Udgivet i facsimile af Universitets-Jubilæets danske Samfund med en liturgihistorisk redegørelse. København: J.H. Schultz.
- [Prøvealterbog]. 1958. *Forslag til Alterbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke. Kollektter, lektier, epistler og evangelier samt Jesu Kristi lidelses historie*. København: Vajsenhuset.
- [Prøveritualbog]. 1963. *Forslag til Ritualbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke. Gudstjenester og kirkelige handlinger*. København: Vajsenhuset.
- Psalmebog*. 1798. *Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt*. Kiöbenhavn: Vaisenhusets Forlag.
- Ritualbog*. 1992. *Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke: Ritualbog*. København: Vajsenhuset.
- Roesen, August. 1960. "Nogle afsnit af dansk kirkeret". *Teologisk Stat*, udg. af Den danske Præsteforening, red. Jon Iuul, 1-252. Hillerød: Rud Pallesen.
- Rørdam, Holger Fr. 1883. *Danske Kirkelove ... fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, bind I. Kjøbenhavn: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- Sanne, Viggo. 1879. *Messebog*. Kjøbenhavn: F. Borchorsts Forlag.

- Skydsgaard, K. E. 1943. "Kirkens Gudstjeneste". I *Haandbog i Kristendomskundskab*, bind 6, red. Aage Bentzen m.fl., 7-78. København: Munksgaard.
- Sørensen, Søren. 1969. *Kirkens Liturgi*. 2. rev. udgave. København: Wilhelm Hansens Musikforlag.
- Thodberg, Christian. 1965. *Den forsømte Gudstjeneste*. København: Gad.
- Thomissøn, Hans. 1569. *Den danske Psalmebog med mange Christelige Psalmer*. Kiøbenhaffn: Laurentz Benedicht. [Faksimileudgave udgivet i 1933 af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København: Levin & Munksgaard].
- Ussing, Henrich. 1788. *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer*, 4. Deel, 1. Bind. Sorøe: J. Lindgrens Enke.
- Villadsen, Holger. 1989. "Tilbagemeldinger på Liturgikommisionens Alterbogsforslag. En foreløbig oversigt ved forsøgsperiodens udløb". *Kritisk forum for praktisk teologi* 35: 5-18.
- Villadsen, Holger. 2008. "Nikænum i dansk liturgisk tradition". *Dansk Teologisk Tidsskrift* 71: 1-27.
- Villadsen, Holger. 2011. *Folkekirkens gudstjenestereform 1992. Liturgiske artikler og foredrag*. København: Books on Demand.
- Villadsen, Holger. 2015. "På gudstjenestens betingelser. Om valget af gammeltestamentlige læsninger i Den Danske Alterbog (1992)". I *Bibelen i gudstjenesten*, red. Gitte Buch-Hansen & Frederik Poulsen, 109-127. Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Vormordsen, Frans. 1539. *Een ganske nyttelig oc alle sogneprester oc predicanter nødtortelig Handbog Om den rette Euangeliske Messe ...* Malmø: Oluf Ulriksen. [Faksimileudgave i Poulsen 1959].
- Wiberg, Johannes. 1832. *Messe-Melodier*. Kjøbenhavn: Birck & Comp.

Noel Forlini Burt

Encounters in the Dark: Identity Formation in the Jacob Story. Semeia Studies 96. Atlanta: SBL Press 2020. viii + 186 s. \$ 33,00.

Jakobskampen i 1 Mos 32 er ikonisk. Alene i mørket kæmper patriarken natten lang mod en ukendt modstander ved vadestedet over floden Jabbok. Modstanderen nægter at sige sit navn og dermed at identificere sig. Styrkeprøven slutter først ved morgengry med kravet om velsignelse og et invaliderende slag på hoften. Jakob, eller Israel som han nu kaldes, halter både såret og velsignet derfra. Scenens mystik, psykologi og teologiske kompleksitet indbyder enhver læser til eksegetisk og eksistentiel brydekamp.

Noel Forlini Burt benytter i sin læseværdige *Encounters in the Dark* Jakobskampen som indgang og omdrejningspunkt for en undersøgelse af identitet og teologi i fortællingerne om Jakob (1 Mos 25-50). En narrativ læsning suppleres af en række andre tilgange, fx poststrukturalisme, psykoanalyse og feministisk kritik, der har sans for teksternes flertydige og til tider dunkle betydningslag. Ifølge Forlini Burt er Jakob-figuren et spejl af det babyloniske eksil, den eftereksilske tids uklare forhold til Gud og længslen efter hjem. Forlini Burts analyse er elegant struktureret efter fem grundmetaforer – navn, ansigt, sår, mørke og overgang – der alle indgår i Jakobskampen og trækker tråde til resten af fortællecyklussen.

I åbningskapitlet “The Name” udfoldes sammenhængen mellem navn, identitet og skæbne. Når man får et navn, skrives man samtidig ind i en større historie. Jakob er ‘bedrageren’ – det ligger i hans navn. Når han i nattekampen siger sit navn, er ordene “Jeg er Jakob!” også en bekendelse af skyld: ja, han bedrog Esau. Han er *Jakob*. Det nye navn, Israel, åbner derimod for en ny virkelighedsforståelse. Meget interessant er det mystiske Gud-menneske, som Jakob kæmper imod, én som kan navngive, men ikke selv navngives. I anonymiteten, i det udsigelige, bevarer skikkelsen sin ubegribelighed. Jakob må derfor navngive noget andet, og stedet for mødet med Guds ansigt får navnet Penuel. Her kan den Gud, der ikke kan navngives og dermed undslipper sig klar identifikation, erfares.

I “The Face” er Forlini Burts grundidé, at det ansigt, som Jakob ved vadestedet ser ind i, repræsenterer alle de ansigter, som han har mødt i sit liv: Esau, som han snød for førstefødselsret og velsignelse; Isak, som han bedrog; Lea, som han ikke elskede; Rakel, som ikke kunne blive gravid; og Laban, som han fordækt flygtede fra. Mødet med Guds mystiske ansigt midt i mørket er en domsscene, et møde der rummer straf og nåde på en og samme tid. Jakob og det folk, der bærer hans navn, kæmper med Gud på liv og død, men overlever – ufortjent – i bønnen om velsignelse.

I “The Wound” fokuseres på Jakobs sår. Ifølge Forlini Burt er Jakob ‘såret’ længe inden overgangen ved Jabbok. Bedraget over for Isak – “Jeg er Esau, din førstefødte!” – markerer en psykologisk spaltning og fremmedgørelse, som også udtrykkes geografisk i Jakobs udstødelse, flugt og eksil. På rejsen,

i ødemarken, i det fremmede må han finde sig selv. Drømmen ved Betel udtrykker netop patriarkens håb om at modtage sin egen velsignelse *som Jakob* (og ikke forklædt som en anden). Udgangen på nattekampen, Jakobs synlige halten, er dobbelt: Den er et 'brud' som forudsætning for sjælelig lindring og et sår, som aldrig bliver helet og går væk.

I "The Dark" undersøges mørket som geografisk og tidsligt rum, et sted hvor former flyder sammen, og forvandlinger kan ske. Allerede i Rebekkas livmoder slås de to tvillingdrengene. Isak bedrages i sin blindheds mørke, og Jakobs tyve år væk fra hjemmet er en mørkets tid, narrativt indrammet af solopgangene ved Betel og Penuel (28,11; 32,32). I bryllupsnattens mørke bliver Lea til Raket for Jakobs blik, ligesom Jakob førhen blev til Esau for den blinde Isak. I kampen ved Jabbok er det umuligt at *se* modstanderen; Gud-mennesket skjuler sit tvetydige væsen i nattens mulm. Der er her ligesom andre steder i Det Gamle Testamente en spænding mellem den åbenbarede Gud, der giver løfter om liv, nærvær og velsignelse, og den skjulte Gud, som truer disse løfter.

I "The Crossing" rettes blikket mod det eftereksilske samfund, som formodes at have formet fortællingerne i anden halvdel af Første Mosebog. Ifølge Forlini Burt illustrerer Jakob-figuren dette samfunds frygt, bekymringer og håb og dets søgen efter identitet og harmoni med nabofolkene (Esau-edomitterne og Laban-aramæerne). Ligesom Jakob vender hjem fra sit eksil og søger forsoning, så afspejler historierne om ham måske end reel konflikt mellem dem, der blev, og dem, der efter årtier i det fremmede vendte tilbage. Alligevel rummer Jakob-figuren hele tiden en dobbelthed: Han får et nyt navn, men ændrer ikke sin livsstil; han forsones med Esau, men slår sig ikke ned sammen med ham. Der er en 'uro' i ham; hans bosættelse er altid midlertidig.

Encounters in the Dark er velskrevet og tankevækkende. Den bevæger sig i grænsefeltet mellem eksegese, psykologi og filosofi. Der er en del teori-shopping undervejs, og argumentationen kan indimellem være svær at følge. Man leder forgæves efter en forskningshistorie, der ville hjælpe til at indplacere bogen i et større fortolkningsmæssigt landskab, og der er heller ingen stillingtagen til klassiske spørgsmål om litterær tilblivelse, struktur og form. Bogens store styrke er dens mange fine iagttagelser i bibelteksten, der stimulerer ens egen læsning af Jakobs liv og skæbne. Skulle man have glemt det, så minder Forlini Burts lille bog os om, hvor rige, dybe, sofistikerede, underfundige og helt igennem suveræne de bibelske fortællinger om patriarkerne er.

Frederik Poulsen

Heinz Schilling

Karl V. Der Kaiser dem die Welt zerbrach. Biographie. München: Verlag C.H. Beck 2. Aufl. 2020, 457 s. Tre kort, 40 illustrationer. € 29,95.

Kejser Karl V følges her bogstaveligt talt fra vugge til grav, fra barndommen i Mecheln og Bruxelles til først begravelsen i kirken ved det kloster i San Jeronimo de Yuste, hvor han slog sig ned efter at have abdikeret i 1555. Senere sørgede sønnen Philip II for, at hans sidste hvilested blev i krypten under slottet Escorial, nordvest for Madrid, hvor man stadig kan se sarkofagen. Som regent over de største dele af Europa og de erobrede lande i Mellem- og Sydamerika var Karl V den største regent, som kristenheden nogensinde havde oplevet. Overskrifterne til bogens 13 kapitler udgøres af de stednavne og årstal, hvor de største politiske begivenheder fandt sted, fx Gent 24. Februar 1500, Worms 1521, Bologna og Augsburg 1530, Tunis 1535, Mühlberg 24. april 1547, Yuste 21. september 1558.

I 1500-tallet glider politik og religion ind i hinanden overalt, og alene overskrifterne viser, at der er tale om politisk historie og kirkehistorie. Det var det også i allerhøjeste grad for kejser Karl V. Forf. viser gang på gang, at det var den katolske tro, som Karl var opdraget i, som var fundamentet for alle hans handlinger. Men ligesom tilfældet var senere i protestantismen kom denne tro til udtryk i forskellige retninger. Først påvirkedes han af Erasmus af Rotterdam og Adrian af Utrecht, den senere pave Hadrian VI og devotio moderna bevægelsen. Senere fik hans spanske skriftefædre og ortodokse katolske gejstlige og rådgivere betydelig indflydelse. Karl V var overbevist om, at han personligt var kaldet af Gud til at forsvare og føre den samlede kristenhed stadig nærmere til Gud. Hans overordnede princip var universalmonarkiet. Forf. viser, hvordan Karls forpligtelser indskærpedes alvorligt gennem det store ceremoniel ved hans konge- og kejserkroning og hans lederskab af det fornemme og særdeles indflydelsesrige eksklusive broderskab af "Det gyldne Vædderskind" (Vlies). Denne kaldstanke indebar forpligtelsen til at forny kirke og kristendom i et vist omfang og bekæmpe de modstandere, som hindrede den kristne – katolske – enhed. Det gjaldt især de lutherske kættere og de muslimske tyrker. I disse bestræbelser måtte han gang på gang tage sine opgør med de selvstændige tyske kurfyrster og fyrster, med pavestolen og med den franske konge. Men denne forpligtelse var ikke blot en tung byrde. Forf. fører læserne ind i kejserens personlige fromhedsliv, hans tro, hans kendte nedskrevne bekendelser, syndsbevidsthed, kaldstanken, den uafbrudte nære kontakt med skriftefædrene, missionsforpligtelsen over for de nye amerikanske folk. Til at begynde med mente han, at protestanterne også skulle deltage og ytre sig frit i det tridentinske koncilium, men hans skiftede standpunkt og ville tvinge dets bestemmelser igennem over dem. Da de politiske muligheder var til stede, indledte han religionskrigen mod dem og søgte gennem lovgivning, trusler og tvang at udrydde lutherdommen.

Flere steder sammenligner forf. kejseren og Luther, begge på hver deres måde drevet af samvittighedens røst. Men begge led nederlag. Kejserens store vision kunne ikke gennemføres, jf. bogens undertitel "Kejseren for hvem verden gik i stykker", og Luthers reformation kom kun til at omfatte visse dele af den europæiske kristenhed. Til sidst fremhæver forf. stærkt, bl.a. under analysen af Tizians "Gloria", kejserens inderlige Kristusfromhed. Men det fremgår også klart, at kejseren næsten til sidste åndedræt udtrykte ubønhørlig forbitrelse, ja had til den lutherske bevægelse. Bogen giver et dybt indblik i denne for kirkehistoriens forløb så afgørende kejser, hans personlighed, visioner, familie, rådgivere og fjender. Et væld af kontante oplysninger om de talrige politiske begivenheder, hvis resultater strækker sig helt til nutiden, fyldige henvisninger til kilder og litteratur. Et fremragende værk.

Martin Schwarz Lausten

Else K. Holt

Narrative and Other Readings in the Book of Esther. The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 712; London: T&T Clark, 2021. xii + 172 s. \$ 103,50.

Esters Bog er en 'snublesten'. Fortællingen om forsøget på at tilintetgøre alle perserrikets jøder er en bibelsk erindring om jødehad, forfølgelse – og et brutalt hævndrab på 75.811 persere. Esters Bog er frastødende og dragende, makaber og morsom, på en og samme tid; den vækker glæde og afsky. Dobbeltheden finder vi hos Luther, der både fremhæver Ester som et dydigt forbillede og hader bogen for dens manglende Kristus-vidnesbyrd og unyttige fokus på hedenske hofintriger. Men netop de eksotiske og farceagtige beskrivelser af det orientalske hof lokker læseren ind i et barokt univers af dekadence, erotik og vilje til liv.

Else K. Holt har tabt sit hjerte til Esters Bog. Hun har gennem en årrække i foredrag og udgivelser på dansk beskæftiget sig indgående med denne bibelbog, og nærværende udgivelse samler og sammenfatter indsatsen.

Åbningskapitlet og Del 1 er en bred indføring i Esterbogens indhold og reception, som sætter scenen for de mere selvstændige studier i del 2 og 3. Kapitel 1 skitserer bogens status i forskningen og dens teologi. Kapitel 2 behandler de antikke udgaver, datering og fortællestruktur, mens kapitel 3 omhandler skildringen af Ester-figuren i *Biblia Hebraica* og i de to græske versioner. Disse baggrundskapitler trækker i udstrakt grad på standardlitteraturen og har overblikkets karakter. Holt er dog god til undervejs at udtrykke sin egen position, som, må vi formode, styrer hendes egen fortolkning af Esters Bog i del 2 og 3. Behandlingen af klassiske spørgsmål i forskningen er lidt ujævn; til eksempel bliver dateringen af den hebraiske grundform og fortællestrukturen i de alternative udgaver kun kortfattet behandlet. Holts diskussion af bogens teologi, herunder det centrale udsagn i 4,14 om "et andet sted", er til gengæld oplysende. Selv forstår hun Gud i Esters Bog i lyset af visdomsteologiens gudsbillede (fx Prædikerens Bog og Job), det vil sige, at Gud er på afstand af begivenhederne, men nærværende i sin skjulte styring af verden. Hun undlader dog at drøfte, hvorvidt dette almenmenneskelige gudsbillede er foreneligt med bogens ekstreme fokus på jødisk etnicitet.

Del 2 indeholder narrative analyser med fokus på seksualitet, tøj og syndebukke. Kapitel 4 sammenligner kroningen af Ester med indledningen til *Tusind og en nats eventyr* og den fransk-erotiske nyklassiker *O's historie*. Samlæsningen skærper blikket for magt og kønsroller, og især afsnittene om 'the male gaze', skønhedskuren som overgangsritual samt parfumen som aromatisk og erotisk kode er øjenåbnende. En inddragelse af fasten i Est 4 som et modmotiv til skønhed og velduft ved hoffet ville have været interessant. Kapitel 5 undersøger tøj som semantisk kode for køn, status og identitet. Emnet er elementært spændende, og Holt giver et fint overblik over tøj og magtsymboler i Esters Bog. Analysen er, som andre steder i

udgivelsen, lidt ujævn i omfang og dybde (fx omfattende om sæk, aske og faste, ultrakort om kongens signetring som kommunikationsmagt). Kapitel 6 søger ud fra R. Girards tanker at danne en modlæsning til den entydigt negative fremstilling af Haman i fortolkningshistorien. Ifølge Holt nægter Mordekaj at anerkende Haman, fordi han selv stræber efter magten. Mordekaj er dermed selv skyld i at bringe jøderne i en livstruende situation; han er bogens egentlige forbryder! Haman er langt fra uskyldig, men han er også en (nødvendig) syndebug for iscenesættelsen af nedslagtningen af jødernes fjender og fejringen af Purim. Han er det offer, der skal bringes for at skabe samhørighed blandt diasporajøderne.

Del 3 behandler etnicitet, ideologi og folkemord i Esters Bog fra en mere sociologisk vinkel. Kapitel 7 udfolder påstanden om, at jøderne bliver til ét folk gennem bogens fortælling og afsluttende fest. Først ved analyse af 'jøde'/judæer' i antikken som en religiøs, etnisk og geografisk betegnelse, så ved diskussion af bogen som 'community-building'. Det bærende synspunkt er langt fra nyt, hvad Holt selv gør opmærksom på, men gennem teori fra E. Durkheim og R. Girard præsenteres nye argumenter. Kapitel 8 fortsætter temaet ved at se på dramaet i Esters Bog som en rent fiktiv hændelse, der narrativt iscenesætter et kollektivt, selvvalgt traume og derigennem søger at styrke den indre sammenhængskraft blandt Purim-fejrende jøder. Traumat spejler sig i bibelskriftets afsluttende hævnfantasi. Kapitel 9 knytter an til åbningskapitlet med en diskussion af voldens væsen i Det Gamle Testamente og bibelteologiske tilgange til dette emne i det 21. århundrede.

Narrative and Other Readings in the Book of Esther rummer en række engagerede og inspirerende læsninger i en bibelbog, som man bliver ved med at snuble over. Holt runder sit sidste kapitel af med en (for) kort overvejelse over, hvad vi skal stille op med Esters Bog i dag. Naturligvis kræver den som andre bibeltekster grundig udlægning og kritik. Men *hvad* skal vi så med Ester i dag? Det må Else K. Holt meget gerne skrive om næste gang.

Frederik Poulsen

dansk teologisk tidsskrift

84/1
2021

Red.: Bo Kristian Holm, Jesper Høgenhaven, Nils Arne Pedersen, Johanne Stubbe Teglbjærg Kristensen og Kasper Bro Larsen

“Vom Ehebruch und weglauffen”

PER INGESMAN

“Den guddommeligt skønne natur”

SVEND ANDERSEN

Evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning

HOLGER VILLADSEN

Anmeldelser om Jakobs kampen (1 Mos 32), Karl V og Esters Bog

DANSK TEOLOGISK TIDSSKRIFT er et peer-reviewed tidsskrift, der er optaget på en række databaser som fx ATLA (American Theological Library Association).

Tidsskriftets hjemmeside er: <https://tidsskrift.dk/dtt>

Manuskripter, som ønskes optaget i Dansk Teologisk Tidsskrift, skal sendes i elektronisk form til professor mso Bo Kristian Holm (teobh@cas.au.dk), Afdeling for Teologi, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, Jens Chr. Schous Vej 3, DK - 8000 Aarhus C.

Bøger til anmeldelse eller omtale sendes til lektor Johanne Stubbe Teglbjærg Kristensen, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, Karen Blixen Plads 16, 2300 København S.

Dansk Teologisk Tidsskrift udgives i samarbejde med Det Teologiske Fakultet i København og Afdeling for Teologi på Aarhus Universitet af Eksistensen Akademisk, Frederiksberg Allé 10, DK-1820 Frederiksberg C.

Dansk Teologisk Tidsskrift findes både i en trykt og i en digital version. Sidstnævnte er efter et års embargo tilgængelig på tidsskrift.dk/dtt. Her findes også yderligere information om tidsskriftet samt retningslinjer for udarbejdelse af manuskripter.

Dansk Teologisk Tidsskrift er sat hos Eksistensen og trykt hos ScandinavianBook.

ISSN 0105 3191

Tidsskriftet udgives med støtte fra Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation.

DANSK TEOLOGISK TIDSSKRIFTS RÅDGIVENDE UDVALG

AARHUS UNIVERSITET:

Jan Dietrich
Eve-Marie Becker
Carsten Bach-Nielsen
Ulla Schmidt
Ulrik Becker Nissen
Peter Lodberg
Anders-Christian Jacobsen
Else Marie Wiberg Pedersen
Marie Vejrup Nielsen

COPENHAGEN BUSINESS SCHOOL:

Mads Peter Karlsen

KØBENHAVNS UNIVERSITET:

Søren Holst
Gitte Buch-Hansen
Heike Omerzu
Lars Cyril Nørgaard
Carsten Pallesen
Iben Damgaard
Niels Henrik Gregersen
Christine Svinth-Væрге Pøder
Thomas Hoffmann
Annika Hvithamar
Lilian Munk Røsing